

ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐԻ ՏՈՆԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Նոյեմբերի 30-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Հայոց աշխարհի առաջին լուսավորիչներ Ս. Թադևոս և Ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների տոնը: Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ծայրագույն Պատրիարք և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ Մայր Տաճարում մատուցվեց Ս. Պատարագ: Օրվա պատարագին էր Մայր Աթոռի Քրիստոնեական Դաստիարակության կենտրոնի տնօրեն Ս. Վարդան արքեպիսկոպոսը: Հընթաց սրբազան արարողության Հայր Սուրբը հավուր պատշաճի քարոզ խոսեց՝ անդրադառնալով Ս. Թադևոսի և Ս. Բարդուղիմեոսի կատարած սխրանքին՝ շեշտելով, որ այսօր էլ ամենքս առաքյալների նման պիտի դառնանք նոր լուսավորիչներ՝ մեր առաքինի կյանքով, գործերով և նվիրվածությամբ դառնալով քրիստոնեության քարոզիչները մեր ընտանիքներում և շրջապատում:

Տոնի առիթով հանդիսավոր թափորով Մայր Տաճար էին բերվել Քրիստոսի երկու առաքյալների մասունքներով Սուրբ Աջերը, որպեսզի բարեպաշտ ժողովուրդը, հավելյով դրանց, հաղորդ դառնա առաքյալների օրհնությանը:

Այնուհետև Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի հանդիսությունների դահլիճում տեղի ունեցավ միջոցառում՝ նվիրված առաքյալների տոնին:

Ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ այս օրը հռչակված է որպես կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչների տոն: Միջոցառումը բացվեց Ս. Վարդան արքեպիսկոպոսի ղեկավարությամբ հանդիսությանը: Հայր Սուրբն անդրադարձավ ՔԴԿ-ի ստեղծման պատմությանը և առաքելությանը, ինչպես նաև մեր օրերում կիրակնօրյա դպրոցների կարևորությանը և տոնի առիթով ջերմորեն շնորհավորեց մեկօրյա կիրակնօրյա վարժարանների ուսուցիչներին, ովքեր անձանձրությամբ նվիրվածությամբ շարունակում են հավատքի սերմերը ցանել մատաղ սերնդի հոգիներից ներս:

«Քրիստոնեության լույսն ի Հայս» թեմայով բանախոսությամբ հանդես եկավ Գևորգյան Ճեմարանի հայոց պատմության դասախոս Պետրոս Հովհաննիսյանը՝ անդրադառնալով առաքելական քարոզչության նշանակությանը մեր ժողովրդի կյանքում և եկեղեցի-դպրոց հարաբերություններին՝ այսօրվա ուսուցիչներին համարելով առաքյալների և Ս. Թարգմանչաց գործը շարունակողներ:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ տեղի ունեցավ պարզևաբաշխություն: Թեմակալ առաջնորդների կողմից առաջադրված ինը ուսուցիչների (Արարատյան Հայրապետական թեմից՝ Տիգրանուհի Սուքեյան, Արմավիրի թեմից՝ Ռուզաննա Հարությունյան, Գեղարքունյաց թեմից՝ Քնարիկ Քոչարյան, Կոտայքի թեմից՝ Սիրանույշ Առաքելյան, Շիրակի թեմից՝ Սվետլանա Արզումանյան, Գուգարաց թեմից՝ Ալբինա Գաբյան, Տավուշի փոխառաջնորդությունից՝ Մանյա Խեչյան, Սյունյաց թեմից՝ Լաուրա Գրիգորյան և Սյունյաց փոխառաջնորդությունից՝ Նոնա Հայրապետյան)

հանձնվեցին պատվոգրեր և վերջին շրջանում Մայր Աթոռում հրատարակված հոգևոր գրականություն: Ուսուցիչների անունից շնորհակալական խոսքով հանդես եկավ Ալվարդ Կաղզվանցյանը՝ իր սրտի զգացումները կիսելով ներկաների հետ և անդրադառնալով կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցչի բարձր կոչմանը:

Հանդիսության ավարտին ներկաներին Հայրապետական իր օրհնությունը բերեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Նորին Սրբությունն իր գոհունակությունը հայտնեց, որ ՔԴԿ-ն շարունակում է տարիներ առաջ հաստատված այս ավանդույթը՝ առաքյալների տոնին պատվելու կիրակնօրյա դպրոցների ուսուցիչներին: Վեհափառ Հայրապետը գնահատանքով արձանագրեց, որ կիրակնօրյաները գործում են բոլոր թեմերից ներս և ուսուցիչներին, իբրև հոգևոր սպասավորների աջակիցների, այսօր վերապահված է հոգեդէն եկեղեցին հաստատել մեր ժողովրդի զավակների հոգիներում և բարի օրինակ լինելով մանուկների համար՝ նրանց հոգիները սնուցանել աստվածապաշտությամբ և աղոթքով: *«Ամենաօրհնյալ և պատվավոր աշխատանք են վստահել Եկեղեցին և ազգն ուսուցիչներին: Որքան հավատավոր է ազգը, այնքան գորավոր է նա: Աստծո հետ ենք մենք գորեղ, Աստծո հետ ենք ի վիճակի հաղթահարել ամեն տեսակ դժվարություն: Աստծո հետ ենք ի վիճակի միայն մեր կյանքն առաջնորդել սրբության, բարության և լույսի մեջ»*, - նշեց Հայոց Հայրապետը: Նորին Սրբությունն իր գնահատանքը հայտնեց նաև թեմակալ առաջնորդներին և հոգևոր սպասավորներին՝ կիրակնօրյա դպրոցներին ըստ ամենայնի աջակցելու համար:

Հանդիսությանը շարականների կատարումներով հանդես եկան Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի երգչախումբը, Էջմիածնի «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» կիրակնօրյայի ուսուցչուհի Կարինե Ավետիսյանը, ասմունքեց Նաիրա Հակոբյանը:

ՄԱՅԸ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ՔԱՐՈՁԽՈՍԱԿԱՆ

Տ. ՄԱՀԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՇԱԼՅԱՆԻ ՔԱՐՈՁՐ՝ ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(9 նոյեմբերի 2008 թ.)

*«Ինչպես Հայրս ուղարկեց Ձիս, այդպես ալ Ես
կուղարկեմ ձեզ աշխարհ... ամէն Ս. Հոգին»:*

(Հովհ. Ի 21-22)

Մեր Տէր Հիսուս Քրիստոսի վերջին պատգամն էր Իր առաքյալներուն, իր աշակերտներուն: Կուգէր աշխարհի ուղարկել Իր աշակերտները, Իր հետևորդները և իրենցմէ հետո գալիք բոլոր հավատացյալ սերունդները, իրեն հավատարիմ բոլոր ծառայողները Տէր Հիսուս կուգէր աշխարհի ուղարկել: Ինչո՞ւ աշխարհի կուգէր ուղարկել, որովհետեւ, «Աստված այնքան սիրեց աշխարհը, որ Իր միածին Որդին տվավ, որպէսզի ով որ հավատա Անոր, չկորսվի, այլ ունենա հավիտենական կյանք » (Հովհ. Գ 16):

Աստված սիրեց աշխարհը, Աստված կսիրէ աշխարհը նույնիսկ իր մեղքերով, որովհետեւ հոնտեղ Իր կորսված որդիները կան, անառակ որդիները, տունէն հեռացածները, անդունդին եզրին գտնվողները, կույրերը, կաղերը, աղքատները, շղթայվածները, կործանվածները: Եվ Հայր Աստված երկինքէն նայեցավ և շատ սիրեց այս աշխարհը, շատ սիրեց մեզ և Իր Միածին Որդին ուղարկեց, բայց մէկ մարդ չէր բավեր այս գործին համար: Տէր Հիսուս բազմացուց զինք տասներկու հոգիներուն, հետո այդ տասներկուքը բազմացուցին իրենց հարյուր քսան հազարներով, հարյուր քսան միլիոններով և այսօր աշխարհի վրա երկու միլիարդի մոտ քրիստոնյա կա և ամենը սահմանված են այս աշխարհի համար, այս աշխարհի մեջ որպէս լույս և աղ գտնվելու: Եվ մենք այսօր յոթը քահանաներ ձեռնադրեցինք, որպէսզի կատարեն Տէր Հիսուս Քրիստոսի վերջին կտակը, սիրո կտակը և պիտի ուղարկենք զանոնք մեծ սիրով դէպի աշխարհ, պիտի երթան Հայաստան աշխարհ, պիտի երթան ի սփյուռս հայրության, պիտի երթան հոն աղ և լույս ըլլալու, և որքան շատ գործ ունին իրականացնելու:

Միւրեւի՝ նորօծյալ մեր տերհայրեր, Հայաստանի մեջ այնքան շատ գործ կա, որ դուք պիտի երթաք և պիտի տեսնեք ձեր աչքերով: Իրապաշտ ըլլանք, դուք միլիոնավոր հայորդիներու համար միայն տերտեր եք: Միլիոններ չեն կրնար զանազանել եպիսկոպոսէն դպիրը և ամենն իրենց համար տերտեր է, ուրեմն ձեր պարտականություն է (իրենք հանգանք չունին), այդպէս բերել է մեր կյանքը, մեր ճակատագիրը, մեր տխուր պատմությունը: Մենք հազարավոր եկեղեցականներ կորսնցուցեր ենք Ջարդի օրերուն, համայնավարությունը հալածել է քրիստոնեությունը և Աստուծո քահանաների մեռցուցած է և Միբիր արքայեր է, և բնականաբար հիմա մեր ժողովուրդը չի գիտեր եկեղեցիի մասին:

Դուք պիտի երթաք անոնց, դուք պիտի ըսեք, որ իրենց համար եկաք, իրենց համար պատգամ ունիք Աստուծմէ, սիրո պատգամ ունիք, պիտի հիշեցնեք, որ իրենք հավիտենական հոգի ունին, պիտի հիշեցնեք, որ անոնք մահկանացու են, պիտի հիշեցնեք, որ իրենց բուն երկիրը, հայրենիքը երկինքում է, և դուք պիտի սորվեցնեք եկեղեցիի ճամփան, պիտի ծանոթանաք անոնց հետ, պիտի այցելեք, պիտի նստիք անոնց սեղաններուն, պիտի մտնեք իրենց տուններուն և երբ որ իրենց քովէն բաժնվիք, ձեզի պիտի ըսեն «տեր հայր»:

Մեծ տարբերություն կա երկուքի միջև, և դուք տեր հայր պիտի ըլլաք, հայր պիտի ըլլաք, պիտի սրբեք իրենց արցունքները, պիտի հետաքրքրվիք, փոթորկալից տուններն ներս պիտի մտնիք, խաղաղություն պիտի բերեք, աղքատներուն հույս պիտի բերեք, հիվանդներուն բժշկություն, ձեզի պիտի տեսնեն և պիտի ըսեն՝ մեր հոգևոր հայրը կուգա:

Այս մեծ գործը ձեր ուսերուն վրա է ահա, սակայն այս գործին համար դուք առանձին չեք, որովհետև Տեր Հիսուս ըսավ՝ առեք Ս. Հոգին, և դուք այսօր այս օծումով քահանայության ստացաք նաև Ս. Հոգիի ամբողջ գորությունը և շնորհները այս առաքելական գործը կատարելու համար: Միայն թե շնորհները կնամանին սերմի, եթե չեն ցանվիր և չեն խնամվիր, չեն մեծնար: Դուք առաքելական բոլոր իշխանությունները ունիք, բացի մարդ ձեռնադրելը: Այս մեծ գորությունը և իշխանությունը՝ կապելու և արձակելու մարդոց հոգիները, ի գործ պիտի դնեք և մեր մխիթարանքի, շատ մխիթարանքի կարոտյալ մեր սիրելի ժողովուրդին օգտին պիտի հասնիք, մեջտեղ պիտի կենաք, քահանայի գործը այս է. Աստուծո և ժողովուրդին մեջ, երբեմն ժողովուրդի մոտ, երբեմն՝ Աստուծո, երբեմն Աստուծմե պիտի առնեք ժողովուրդին, պիտի բաշխեք շնորհները, երբեմն պիտի առնեք ժողովուրդեն իրենց դարդերը, իրենց նեղությունները, իրենց մեղքերը և պիտի մատուցեք Աստուծո:

Դժվար է ձեր գործը, սակայն փառավոր գործ է ձերը. հոգիներու փրկության հավիտենական գործն է ձերը: Աստուծո Որդին՝ Տեր Հիսուս Քրիստոս, երկրի վրա ներկայացնելու գործն է: Սուրբ մը կսե, որ եթե հեռուն տեսնամ երկու հոգի կուգա անոնցմե մեկը հրեշտակ է, իսկ մյուսը քահանա: Ես նախ և առաջ պիտի երթամ, պիտի խոնարհիմ քահանային առջև, որովհետև հրեշտակը կներկայացնե ինք զինք, բայց քահանան կներկայացնե Տեր Հիսուս Քրիստոս՝ Աստուծո Որդին:

Այս փառավոր կոչումը դուք պիտի արժևորեք՝ ձեր կյանքը դնելով, ձեր գործը ամենեն շատ սիրելով և երբ որ պիտի նայիք աշխարհ, հոնտեղ պիտի տեսնեք տխրությունը, հոնտեղ պիտի տեսնեք չքավորությունը, պիտի տեսնեք տագնապը: Ամեն տարի մեկ միլիոն մարդ անձնասպան կըլլա այս աշխարհին վրա, տասը միլիոն մարդ անձնասպան ըլլալ կփորձե, քառասուն միլիոն մարդ անոթի կմեռնե, դժբախտ աշխարհ մըն է մերը և դուք այդ լույսն եք, իրենց հույսը, գորս Աստուծմե պիտի առնեք և աշխարհին պիտի տաք:

Ես կշնորհավորեմ ձեզ, ձեր օծումը, ձեր քահանայությունը: Կշնորհավորեմ ձեր բարեկամները և ծնողները, երեցկիները: Իրենք մեծ բաժին ունին ձեր պատրաստության, և նաև կշնորհավորեմ ձեր ուսուցիչները Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանին և մեր հոգևորական դասը: Այսօր նշմարեցիք, որ ես ձեզ նոր անուններ տվի, բոլորը մեր Մայր Աթոռի ծառայող եկեղեցական գերաշնորհ սրբազան հայրերն են, անոնք ձեզ պես օծվեցան և երկար տարիներ պատիվով, անբասիր վարքով և առանց ամոթի կկրեն այդ անունը: Իրենք եկեղեցվո սյուներ են, դուք ալ կկոչվիք եկեղեցվո սյունը դառնալու և կրելու ձեր անունները անբասիր և սուրբ, որպեսզի մենք ալ ձեզ նայինք և ըսենք՝ մշակ առանց ամոթո:

Մենք վստահ ենք, դուք արդեն խոնարհ սիրտով եկաք՝ ընդունելու քահանայական այս շնորհը, Աստված ձեզ արդեն օծտեց բոլոր պետք եղած օրհնությամբ և օգնությամբ ու ձեզ հետ պիտի լինի միշտ, մինչև որ դուք չձգեք անոր ձեռքը:

Աստված օրհնե ձեր բոլորը, Աստված ձեզ աղ և լույս դարձնե աշխարհին համար և ձեզ հետ միասին օրհնե մեր հավատացյալ ժողովուրդը Հայաստան և ի Սփյուռու աշխարհի. Ամեն:

**Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱ ԱՄԻՐՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ**

(21 նոյեմբերի 2008 թ.)

«Զի հայեցաւ ի խոնարհութիւն աղախնոյ Իւրոյ, զի ահա յայսմհետէ երանեսցեն ինձ ամենայն ազգք»:

«Որովհետև հայացքը դարձրեց Իր աղախնու խոնարհության վրա, և բոլոր ազգերը ինձ երանի պիտի տան»:

(Ղուկաս Ա 48-49)

Սիրելի՛ հավատացյալ քույրեր և եղբայրներ, այսօր Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին տոնում է Մարիամ Աստվածածնին նվիրված յոթ տոներից մեկը՝ Աստվածածնի տաճարին ընծայման տոնը, որն ամեն տարի անշարժորեն նշվում է նոյեմբերի 21-ին: Հայ Եկեղեցու տոնացույցում և մեր եկեղեցական տոների շարքում յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում Աստվածամորը նվիրված տոները:

Ամենախնամ Աստուծո օրհնությամբ երբ ծնվեց Սուրբ Կույսը, նրա ծնողները՝ Հովակիմն ու Աննան, իրենց արած ուխտի համաձայն, նրան որոշեցին տաճարին ընծայել: Երբ լրացավ մանկան երրորդ տարին, ծնողները բազմաթիվ ընծաներով և նվերներով իրենց զավակին կրկին տաճար տարան և հանձնեցին Զաքարիա քահանայապետին: Եվ մինչ յոթ տարին լրանալը ծնողներն ամեն տարի տաճար էին տանում, որի մասին Սողոմոն արքան այսպես է ասում. «Արքան ինձ իր սենյակը տա՛րավ», մեծ արքայի այն սենյակը, որն անմեկնելի լույսերի խորանն է:

Ըստ ընկալյալ ավանդության՝ Մարիամը տաճարում մոտ ինը տարի մնացել և դաստիարակվել է բարեպաշտ կանանց և հոգևոր քույրերի խնամքի ներքո: Եվ այսպես՝ տաճարի շրջակայքում, հոգևոր խոկումների և սրբազան ներշնչումների մթնոլորտում Մարիամն իմացապես և մարմնապես աճում է «Որպես ձիթենի պտղալից, որպես ծառ, որ տնկեալ է ի գնացս ջուրց, որ պտուղ իւր ի ժամու տացէ»:

Սուրբ Գրիգոր Նարեկացին այսպես է բնութագրում Ամենասրբուհի Կույսին. «Նախքան զծնանել Բանին առ ի քէն անթերի լրականութեամբ, հրեշտակական թևոցն սքողմամբ՝ ցանգ արկեալ պահէիր անաղարտ անբծութեամբ»: Իրապես, սիրելի՛ բարեպաշտ հավատացյալներ, տաճարում Մարիամը պատրաստվում էր Աստուծո ամենօրյա քաղցր և ուշադիր հայացքի ներքո:

Միրելի՝ հավատացյալներ, ընծայվելով Սուրբ Տաճարին և ապրելով Աստուծո տանը՝ Սուրբ Կույսն ստացավ Սուրբ Հոգու յոթնարփյա շնորհները՝ զարդարվելով յոթ առաքինություններով: Իր ողջ կյանքի ընթացքում ապրեց իբրև անբիժ աղավնի, աճեց ու զարգացավ հասակով և աստվածային իմաստությամբ: Տաճար ընծայման այս սուրբ ու նվիրական խորհրդի մեջ Աստվածածինն իր կատարյալ օրինակով մեզ ամենքիս ցույց է տալիս աստվածսիրության և խոնարհության առաքինությունները, որոնք առանց գործի և նվիրումի անօգուտ են: Թողնելով իր տունն ու ազգականներին, իր աշխարհային բոլոր ցանկություններն ու ձգտումները՝ շտապում է դեպի Աստուծո տաճար՝ իրեն նվիրաբերելու և ընծայելու Աստծուն՝ հաստատուն խոստումով, մշտնջենավոր ողջախոհությամբ և ծառայական խոնարհությամբ: Իր ձեռքին ունենալով զույգ տատրակ՝ որպես իր անմեղ ու մաքուր սիրտը, որի վրա փայլում է իր հոգու անմեղությունը, հեգությունն ու խոնարհությունը, ինքնակամ գալիս է հանապազօրյա ծառայություն բերելու Աստծուն: Իր բոլորանվեր առաքինություններով հանդերձ՝ իր հոգին ու միտքն Ամենակարող Աստծուն ծառայեցնելով՝ ասում է. **«Ձի հայեցաւ ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ. զի ահա յայսմհետէ երանեսցեն ինձ յամենայն ազգք»:**

Եվ գիտե՛ք, սիրելիներ, ինչպես Հին Կտակարանում մեր հավատի հայր Աբրահամն իր որդի Իսահակի ողջակիզման համար երրորդ օրը տեսավ Մորիա լեռը, նույնպես նաև Սուրբ Կույսն Իր կյանքի երրորդ տարում տաճարին ընծայվեց՝ տեսնելու այն նվիրական վայրը, որտեղ զոհաբերվում էին գառներն ու ոչխարները, որոնք օրինակն էին Քրիստոսի՝ Իր ապագա զավակի: Աստվածամոր տաճարին ընծայվելը նույնանում է նաև հինկտակարանյան այն դրվագի հետ, երբ ուխտի տապանակը մտավ Վկայության Խորան, իսկ տապանակի գերումից հետո վերացավ Իսրայելի փառքը: Սակայն Տերը, կամենալով կրկին փառավորել իսրայելացիներին, այս անգամ տաճար տարավ Սուրբ Կույսին, որպեսզի այն փառավորվի Մարիամով՝ Խորհրդական տապանակով, ով իր մեջ կրեց անպարագրելի Բանն Աստուծո, Ով ոչ միայն Իսրայելի ժողովրդին Սինայի անապատից դեպի Ավետյաց Երկիր առաջնորդեց, այլև ամբողջ մարդկային ցեղը՝ երկնային Երուսաղեմ, դեպի հավիտենական կյանք ու փրկություն:

Իրապես, չափազանց մեծ և կարևոր են այն բոլոր հատկանիշները, որոնք ունեն Աստվածածինը, ում օրինակելի և առաքինի կյանքը բոլոր ժամանակներում մարդկության համար ներշնչումի մշտաժող աղբյուր է եղել: Սակայն այս ամենից առավելն այն է, որ Մարիամն արժանացավ Աստուծո Որդու մայրը լինելու մեծագույն երանությանը, ում համար Եղիսաբեթն այսպես է ասում. «Օրհնեալ ես Դու ի կանայս եւ օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո» (Ղուկ. Ա 42-43): Իբրև Աստվածամայր՝ Մարիամը վեր է, քան մարգարեները, առաքյալները, մարտիրոսներն ու վարդապետները և ավելի վեր, քան իշխանություններն ու պետությունները, սերովբեներն ու քերովբեները, ով զիջում է միայն Արարչին՝ Անեղ Բնությանը՝ գերազանց ու աներևույթ Աստվածությանը: Սուրբ Կույս Մարիամը եղավ այն մշտամնա շնչավոր եղեմական դրախտը, որտեղից բխեց կյանքի հորդառատ և անսպառ աղբյուրը՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը:

տոս՝ Կենաց այն Աղբյուրը չորս գետերի բաժանված, որն ավետարանիչների քարոզչությունն է՝ լաված աշխարհի չորս կողմերում՝ Սուրբ Հոգով ու հավատքով:

Նա մեզ համար դարձավ Անկեզ Մորենի, քանզի սպառող հուրը աստվածության փայլակնատարած լույսով բնակվեց նրա որովայնում և չրոցակիզեց, որից ոչ թե մեկ Մովսես առաքվեց Եգիպտոս՝ Փարավոնին պատժելու և Իսրայելն ազատելու, այլ տասներկու առաքյալներ՝ ուսուցանելու ողջ աշխարհին Տիրոջ պատգամները, ովքեր կործանեցին անմարմին փարավոնին իր գորքերով հանդերձ և հեթանոսներին փրկելով՝ սուրբ և անմահ կյանքի կոչեցին:

Միբելինե՛ր, այս է պատճառը, որ Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին խորին հարգանք և ջերմ սեր է տածել Աստվածամոր անձի նկատմամբ՝ նրան կոչելով որպես «Մայր Փրկչի», «Մայր հաստատության ամենայն մարդկան», «Բոլորի փրկության մայր», «Միջնորդ Աստուծո և մարդկան» և այլն: Մարիամը միաժամանակ մեզ համար հավատավոր, առաքինի կնոջ և ամենակարևորն անձնագոհ մոր մարմնացումն է եղել, ով իր կյանքի օրինակով և կատարած բազմաթիվ առաքինի ու լուսավոր գործերով բարձրացրել է մոր դիրքն այս աշխարհում: Եվ սրա համար էլ Մարիամ Աստվածածինը հայ ժողովրդի հոգեկանության մեջ ընկալված է որպես մոր գերագույն տիպար: Ոչ թե այնպիսի մեկը, որ լոկ զավակ է ծնում, այլ այնպիսին, որն ապրում է իր զավակի համար: Եթե մենք թերթենք Ավետարանի էջերն ու հետևենք այն բոլոր դրվագներին, ուր ներկայացված է Աստվածամոր կյանքը, կտեսնենք իրական մոր տիպարը: Հարկ է հիշել նրան, երբ ուխտի գնալիս տասներկու տարեկան Իր զավակին կորցրեց բազմության մեջ ու ամեն ինչ թողնելով՝ Իր զավակին փնտրելու գնաց: Նա, Ով տառապեց ամեն անգամ, երբ Իր զավակը հալածվեց: Նա, Ով Իր զավակի խաչելության պահին Նրա ողջ տառապանքն Իր անձի մեջ կրեց:

Եկե՛ք, ուրեմն, սիրելի հավատացյալներ, խորախորհուրդ այս սրբազան Պատարագի ընթացքին միասնաբար աղոթք վերառաքենք ամենօրինյալ Սրբուհուն՝ Սուրբ Կույս Աստվածածնին, որ բարեխոս լինի Իր Միածին Որդուն մեզ ամենքիս, մեր ազգի ու ժողովրդի, մեր Սուրբ Եկեղեցու համար աղաչելով ու խնդրելով ասենք. «Մայր Սուրբ սքանչելի Լուսոյն, աղաչեա, զի լռեսցին պատերազմունք, դադարեսցին յարձակմունք թշնամեաց, տնկեսցի սեր և արդարութիւն ի յերկրի», - այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից. Ամեն:

**Տ. ԱՐՄԱՇ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ՔԱՐՈՋԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ**

(30 նոյեմբերի 2008 թ.)

*«Տէր թող զղա այս ամ էս, թերեւս արասցէ
պտուղ» (Տէր թող որ այս տարի էս, թերեւս այն
պտուղ տա):*

(Ղուկ. ԺԳ 8)

Միբելի՝ հավատացյալներ, այսօրվա մեր կյանքը լի է տարբեր տեսակի պահանջներով, ամեն մեկս կպահանջենք մեր դիմացիներն, մեր գործավորներն, մեր ծանոթներն և անծանոթներն, եթե կուտանք մեկու մը պարտականություն, անմիջապես կսպասենք արդյունքը իր աշխատանքին, անմիջապես կսպասենք տեսնել աշխատանքի առաջընթաց մը և եթե այդ չստանանք, անմիջապես պիտի հեռացնենք զինք աշխատանքէն և կպահանջենք: Բնական երևույթ է, բայց ինչ սարսափելի է, երբ այդ պահանջը կուգա և կհասնի մեզի և ալ մեզմէ հաշիվ կպահանջէ: Ահա այս երևույթին մասին է այսօրվա Ավետարանին առակը, ուր կկարդանք և կպատմվի մեզ, թե մեծատուն մը իր այգիին մէջ թզենի մը ուներ և այն խնամելէ և մշակելէ ետք, երեք տարիներ համբերելէ ետք կուգա և կսպասէ պտուղը ծառէն և պտուղը չգտնալով՝ անմիջապես կհրամայէ այգեգործին՝ ըսելով. «Ահավասիկ երեք տարի է, որ պտուղ կսպասեմ և չեմ գտներ, ուրեմն կտրեմ այս ծառը և կրակը նետեմ»: Եվ ահա այդտեղ այգեգործը կսէ, թե տէ՛ր, թող այս տարի էս, գուցէ արտը կրկին մշակեմ, կրկին հերկեմ և հառաջիկա տարի տա իր պտուղը:

Ինչ գեղեցիկ պատմություն, մարդու կյանքէն առնված, ամեն օր ապրվող, ամեն անգամ կլսենք, կիմանանք կյանքի այս հատվածը: Այգեգործ մը եթե իր ճակտի քրտինքով կտնկէ ծառ մը, անմիջապես կսպասէ անոր պտուղը և կհարցնեմ՝ տեսա՞ծ եք արդո՞ք պարտիզպան մը, որ պտուղ չտվող ծառ մը պահէ, բնական երևույթ չէ. ծառ մը եթե պտուղ չի տար, կդատապարտվի փչացումին, ծառ մը եթե իր բարեբեր պտուղները չի տար իր մշակներուն և մեզ, անմիջապես պետք է կտրել և կրակը նետել: Եվ ահա տանտիրոջ պահանջն ալ այս էր, թե եթե ծառը պտուղ չի տար, ապա անմիջապես կտրել և փչացնել, որպէսզի այն հողը չզբաղեցնէ և գուցէ անոր տեղ ուրիշ ծառ մը, ուրիշ բույս մը տնկվի և ցանվի մեր կյանքի բարօրության համար: Եվ այս առակը Քրիստոս մեզ կփոխանցէ ապաշխարության Իր պատգամին, ապաշխարության Իր կոչին և հրավերին ընդ մեջէն:

Բնական երևույթ է պտուղ չտվող ծառը կտրել և նետել, բայց եթե պահ մը մտածենք մեր կյանքին և ապաշխարության ընդ մեջէն, եթե պահ մը մտածենք հոգևոր

կյանքին ընդ մեջեն, այս անգամ նոր իմաստավորումով, նոր լույսով մը կ'իտսի այս առակը մեր սրտին:

Մենք՝ քրիստոնյաներս, լուսավորվածներս Սուրբ Մկրտությամբ, աղաչեցինք և խնդրեցինք, որ ստանանք Ս. Մկրտությունը և ծառայենք Աստուծո, ուրեմն ամեն մեկս թզենի մըն ենք, անմեն մեկս պտղատու ծառ մըն ենք Եկեղեցվո այգեստանին մեջ: Պահ մը ենթադրենք, պահ մը մտաբերենք արդյոք, երբ կսնվինք Եկեղեցվո պարարտ հողեն, այն պտուղը կուտանք, պահ մը մտածենք, եթե տան տերը, մեր տերը գա և Ինք պտուղը սպասե. վայ մեզ, եթե մենք չկարողանանք պտուղը տալ, վայ մեզ, եթե մենք մեր առաքինության և սիրո գործերով, հավատքի և աղոթքի պտուղներով չներկայանանք Տիրոջ, և հրամանը սարսափելի պիտի ըլլա՝ ըսելով, թե ահա այս պտուղ չի տար, կտրեցեք և անմիջապես կրակը նետեցեք: Հատու սուր մըն է Տիրոջ բարկությունը և Իր բարկության մեջ, սակայն, փրկություն մը կա, և Տիրոջ բարկության մեջ, սակայն, ողորմություն մը կա: Այն պարտիզպանը, որ կտեսնե, թե ծառը պտուղ չի տար, չի հարցներ այգեգործին, այլ անմիջապես կձեռնարկե և կհրամայե կտրել ծառը և դուրս նետել արտեն: Բայց Իր բարկության մեջ ողորմության, զթառատ մարդասիրության կաթիլ մը կդնե արարիչ Աստված և ականջալուր կըլլա այգեգործին, որ կխնդրե այս տարի ևս համբերել, գուցե առաջիկա տարում պտուղ տա: Եվ այս կտեսնենք մենք ամբողջ Աստուծո և մարդու հարաբերություններու մեջ, Սուրբ Գիրքին մեջ: Աստված տեսավ, թե Սողոմ - Գոմոր պտուղ չէր տար և եթե կուտար, չար պտուղ էր և ուզեց անմիջապես կործանել, բայց պահ մը կեցավ և անցած Մովսես մարգարեին, որ համարձակությունն ունեցավ սակարկելու, փրկելու նույնիսկ տասը, հինգ կամ մեկ արդար մը այս քաղաքներեն: Եվ երբ չգտնվեցավ, անշուշտ, ճարակը դարձավ կրակի և փչացումի:

Սիրելիներ, երեկ Հայաստանյայց Եկեղեցին տոնախմբեց մեր առաջին լուսավորիչներուն՝ Սուրբ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներուն հիշատակը, որոնք Աստուծո լույսը, ապաշխարության հրավերը բերին Հայաստան աշխարհ և քարոզեցին, հիմնեցին եկեղեցին, տվին մեզ պարարտ հողը, որուն մեջ մենք կարմատանանք օր օրի՝ այնտեղեն սնվելու և մեր սիրո, մեր հավատքի պտուղները տալու: Ուրեմն ինչ պատիվ հայորդիին, որ ունինք այսպիսի այգեգործներ: Եվ եթե Աստված Իր բարկությամբ վերցնե մեր մեղքերը, Աստված Իր բարկությամբ անդրադառնա և Իր հատու սուրով գա վերացնելու մեզ, որպես ծառերը Իր պտղատու այգիին, այն ժամանակ պիտի հնչեն մեր սուրբերուն՝ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներուն, մեր Եկեղեցվո այգեգործներուն բարխոսությունը և աղոթքը, որոնք պետք է ըսեն, թե Տեր, այս տարի ևս թող մնա, կրնա ըլլալ առաջիկա տարին պտուղ տան: Եվ այգեգործին աշխատանքը ի՞նչ է. պարարտեցնելն է, հողը կրկին հերկելն է, այգեգործության արվեստն է: Արտը, որ պարզ հող մըն է, անկե պտղատու և բերրի հող դարձնելն է: Աստված տված է մեզ կարելիություն արմատանալու և խորը արմատներ ունենալու եկեղեցվո վարդապետության մեջ, եկեղեցվո արտեն ներս, անկե սնվելու, անկե պարարտանալու և բարեհամ պտուղներ տալու: Ուրեմն պահ մը կենանք և մտածենք, թե մենք արդյոք կուտանք պտուղները, պահ մը անդրադառնանք, թե մենք մեր հարաբե-

րություններուն մեջ մեր եղբայրներուն, մեր դրացիներուն, մեր ծանոթին և անծանոթին կուտանք հարգանքի և սիրո արտահայտությունը: Վստահ եմ, որ բոլորս պիտի ըսենք՝ այո, կուտանք. մենք կհարգենք մեր դրացիները, մեր բարեկամները, մեր ծանոթները և անծանոթները, բայց անդրադառնանք, թե երբ անպատված ենք անձ մը, կզգանք, թե անոր մեջ գոյություն ունի Աստուծո պատկերը, անոր մեջ գոյություն ունի Աստուծո լույսը և իրեն անպատվելով՝ կանպատվենք Աստծո ներկայությունը մեր դիմացինին մեջ, եթե կընենք, ուրեմն պտուղ չենք տար, եթե կընենք, ուրեմն առաքինության պարարտանյութը մեր հոգիին մեջ կսպառենք և կփչացնենք: Եվ եթե այդպես է, հիշենք Հովհաննես Մկրտիչին ահագոյ ահագանգող բարբառը անապատին մեջ, որ կըսեր՝ ապաշխարեցեք, և այն ծառը, որ պտուղ պիտի չիտա, պիտի կոտրվի և կրակը նետվի, այնտեղ փչանալու և այնտեղ փռշտանալու և մոխրանալու:

Ուրեմն, սիրելիներ՝ ր, այսօր այս Ս. Պատարագեն և այս Ս. Խորանեն հրավեր մըն է մեզ ապաշխարության, չնմանվելու անպտուղ ծառի, այլ կրկին անդրադառնալու, կրկին զգալու աղոթքին ընդ մեջեն, ապաշխարության ընդ մեջեն, խոկումին ընդ մեջեն ուժը Եկեղեցվո արտին, այնտեղեն ստանալու մեր հոգվո հավատքի գորությունը և տալու պտուղները մեր հոգիին և առաքինության, և փառք Աստուծո, որ գրասիրտ է և մարդասեր, որ կարգեց մեր եկեղեցվո մեջ սուրբեր, կարգեց առաքյալներ, որոնք միշտ բարեխոս պիտի ըլլան, այգեգործները պիտի ըլլան գալու իրենց աղոթքով պարարտացնելու մեր հողը՝ մեր ոտքին տակի, մեր սնունդը, որմէ մենք ըմբռնենք և տանք մեր սիրո, մեր հավատքի և հոգվո արտահայտությունը. ահա այս է պտուղը և եթե կրցանք տալ այս պտուղը, եթե կրցանք ամեն մեկս ըլլալ պտղատու առաքինության, պտղատու սրբության, պտղատու աղոթող, մեր պտուղներեն ընդ մեջեն պիտի փառավորվի զԱստված, պիտի փառավորվի Տերը այսօր, վաղ և հավիտյանս հավիտենից. Ամեն:

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌՈՒԲԵՆ ՌԱՖԻԿԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՎԱՆՔԻՑ

Ս. Քրիստափորի վանական համակառույցը գտնվում է Արագածոտնի մարզի Թալին քաղաքից 5 կմ հարավ՝ Դաշտադեն, նախկինում՝ Ներքին Թալին գյուղի՝ երբեմնի շեն Քաղենի՝ Արենի տեղավայրի հարավային եզրին։ Ճարտարապետական ուրույն հորինվածքով եկեղեցին դասվում է VII դարին բնորոշ՝ արտաքուստ և ներքուստ խաչաձև, նմանատիպ կառույցների շարքին։ Արևելյան կողմում գլխավոր խորանն է, իսկ արևմտից՝ զլանաձև հաստ որմնասյուներով շքամուտքը։ Եկեղեցու հյուսիսային պատին արտաքուստ փորագրված է երկու տող արձանագրություն։ Վիմագիրը փորագրված է փոքր չափերի ուղղաձիգ կանոնավոր տառաձևերով, որոշ տառանշաններ առանձնանում են իրենց հին գրելաձևով։ Ստորև փորձել ենք առաջին անգամ վերծանել արտոնագրում տեղ գտած հնչյունական, քերականական առանձնահատկությունները, մեկնաբանել բնագրի պատմական նշանավոր անձի, տերմինի և տեղանվան հիշատակությունները։ Բնագիրը փոքր-ինչ հողմահարված է։ Արձանագրության սկզբից մի փոքր վեր՝ միջամասում, փորագրված է **ՄՐԲՈՅՄ Է** տառակապակցությունը։ ՄՐ-ը տառերի վերնամասում հստակ փորագրված է պատվի նշան, որը թույլ է տալիս բառը վերծանել հետևյալ կերպ՝ ՍՈՒՐԲՈՅՄ կամ, որ ավելի ստույգ է, ՍՈՐԲՈՅՄ¹ Է՝ զաղտնավանկ **Ը** հնչյունի վերականգնմամբ, որի վաղագույն օրինակը հանդիպում է Հռիփսիմի տաճարի 618 թ. շինարարական բնագրում. «Ես՝ Կոմիտաս եկեղեցապան Սըրբոյ Հռիփսիմի»։ Քննվող արձանագրության բովանդակությունը հետևյալն է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԱՅՄ ԻՄ ԳԻՐ Է ՅԻՍՈՒՀՈՒՐՍ, ՈՐ ԿԱՊԵՅ Ի ԾՈՎՆ ԻՄ ԱՐԴԷՆՑ, ԵԻ ԱՌԻ Ի ՔՈՒՃԱԿ ՈՎԻՏՆ ԲԱԳՈՍԻ ԵԻ ԳՈՒԴԱՆԻ ՀՈՂՆ ՄԼԱՐԻ [ՈՒ ՏՎԻ] ՍԲ. ՔՐԻՍՏ[Տ]ԱՓՈՐԻՆ. Ի ԹՎԻՍ ՀԱՅՈՑ։ ՆԼ։ ՊԱՐՈՆՈՒԹԻ ՄԱՆՈՒԶԵԻ, Ի Տ[Է]ՐՈՒԹԻ ՍԷՐՈՒԲԻՆ։

Բնագիրն ըստ բնույթի նվիրատվական է. Յիսուհուրս իր վաստակով «կապել», ձեռք է բերել հարստություն, ունեցվածք՝ «ծով արդենց» և գնել Քու(Ճ)չակում Բագոսի (հ)ովիտը և գու(դ)թանի հողն Սլարի ու նվիրել Ս. Քրիստափորին ի թվիս ... հայոց, պարոնության Մանուչեի, ի տերության Սերոբին։ Վիմագիրը փորձենք վերծանել հատված առ հատված.

ա) «ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ ԱՅՄ ԻՄ ԳԻՐ Է» արտահայտությունը սովորական բանաձև է, որով սկսվում են բազմաթիվ վիմագրեր, որի վաղ օրինակը հանդիպում է Արթիկի շրջանի Նոր Կյանքի X դ. տաճարի ՆԾԹ (1010) թ. հիշատակագրում «ԱՅՄ ԻՄ ԳԻՐԷԱՆ [Է]»², Լմբատավանքի ՈԿԵ (1216 թ.) բնագրում մի փոքր այլ նրբերանգով է փորագրված. «ԱՅՄ ՄԵՐ ԱՐՁԱՆ ԱՆՋՆՋԵԼԻ Է»։ **Յիսուհոր** անձնանունը սկզբնաղբյուրներ-

¹ Է. Ա. Իճաճե, Избранные труды, Ереван, 1963, №. 407: Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973, էջ 116:

² Հ. Ա. Մեղրոնյան, XI դարի վիմագրեր Նոր կյանքից, Լրաբեր, 1983, թվ. 5, էջ 65:

րում ավանդված չէ և սեռը դժվար է որոշել, հավանաբար՝ արական: Այն բաղիյուսական բարդություն է՝ կազմված **ՅԻ(Ե)սու և հուր** բաղադրիչներից: Առաջին բաղադրիչը՝ **Յիսու** > **Յեսու**, **Եսու**՝ արական անձնանուն է, ծագել է Եհովա «մեծանձն լինել» բառից, **Յ**-հին (**ի**) նախդիր է: Հայոց անձնանունների մեջ գործածվել է V-XVI դարերում³: Ուշագրավ է **Յիսու** > **Յեսու**, **Եսու** անվան **Ե** > **Ի** հնչյունահեթազայության առկայությունը, որն ըստ ակադ. Է. Աղայանի. «հայերենը գրաբարում ուներ թուլացող և ուժգնացող երկբարբառներ, որոնց մեջ **ա, ո, ի** ձայնավորները (**այ, աւ, ոյ, իւ**) հանդես են գալիս որպես վանկարար»⁴: Վիմական արձանագրություններում ևս նկատվում են **Ե** > **Ի** հնչյունափոխության բազում օրինակներ, ուր նախաշեշտ **Ե, Է** ձայնավորները փոխվում են **Ի**-ով՝ **ի** ձայնավորի ետընթաց առնամանությամբ: Գիտական գրականության մեջ բազմաթիվ նմանատիպ օրինակներ համակողմանի քննված են, և այն մեր պահանջներից դուրս է, ուստի բավարարվենք մի քանի օրինակների մեկնաբանությամբ. **երեց>երից>իրից**, «Այս է հանգիստ Սահակ իրիցորդոյ», Ագարակ (Աշտարակի շրջ.), իրիցանի (Անի ՉԺԸ): Տեկորի ՆՁԵ (1036) արձանագրության մեջ այս երևույթը մի փոքր այլ ձևով է ավանդվել՝ **Ո>ի**. «ՆՁԵ թվ. հայոց ի թագաւորութենէ Յիվանէսի շահանշահի» (ՍԱԲ 207⁵: Հաղբատի Ս. Սիոն եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ **Տերանուն** անձնանվան տրական հոլովածը փոխադրված է **Տիրաննո**, փոխանակ՝ **Տերանունան** կանոնավոր ձևով. «գրեցաւ գիր յիշատակ Գ քահանայից եղբարց՝ Անդրէի, Դանիէի, Տիրաննո»⁶: Անունն առկա է նաև Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային պատի բնագրում. **Հ(այոց)ՆՆ (991) Տիրանուն երեց**⁷, այսպես նաև Քանաքեռի որմնափակ խաչքարի ՉԺԵ (1266) բնագրում. «Վկա Տիրերն»⁸: Ներկայիս Գավառ քաղաքի ձորամիջի գերեզմանատան խաչքարի քիվին անձնանունը փոխադրված է յոթերորդ **Է-ով**. Տիրունս⁹: Գանձասարի ՉԻ (1271) թ. վիմագրում նույնպիսի երևույթ է արձանագրված. «Թիւ[ին] :ՉԻ: Կամաւն ԱՅ հրամանաւ տ[եառ]ն Խաչ[ի]ն Աթաբակին» (Դ, V, Երևան, 1982, էջ 50): Այս տիպի հնչյունաբանական հեթազայություն է տպագրված նաև Ստ. Օրբելյանի մատենագրական երկում. «Տերունականին Պօղոս երեց, Տիրանուն երեց»¹⁰: Հակառակ երևույթն է նկատվել Սանահնի հետևյալ արձանագրությո-

³ **Հր. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Գ, Երևան, 1946, էջ 526, հայերեն տառադարձված է նաև ըստ ասորականի Յիշով: Այս անունով հայտնի է «Յեսու հաջորդ Մովսեսի, Հրեից գորավար և առաջնորդ, որ նվաճեց Պաղեստինը»: Մատենագրության մեջ մեկնված է «Յեսու փրկիչ և Յիսուսն փրկիչ լուսի»: **Գրիգոր Տաթևացի**, Հարցմանց, էջ 417:

⁴ **Է. Բ. Աղայան**, Մեարդբյան այբուբենը և ուղղագրությունը, ՊԲՀ, 1962, 2, էջ 35:

⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 24: **Ս. Ա Ավագյան**, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, Երևան, 1973, էջ 136:

⁶ **Կ. Ղաֆադարյան**, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 248: Տեկորի V դ. տաճարի անթվակիր բնագրում նմանատիպ երևույթն ավանդվել է **այ** երկբարբառով: Վանահոր անունը փոխադրվել է «**ՏԱՅՐՈՆ**» ձևով: Ն. Մառն ուղղել է **Տիրոն**, որն ըստ հեղինակի պետք է առաջացած լինի **Տիրան կամ Տիրոն**-ից (H. Mapp, K datierung der koptischen Handschriften des Tekorischen Tempels. «Христианский Восток», т. III, вып. I, 1914, Петроград, էջ 66-ի ծան.):

⁷ **Կ. Ղաֆադարյան**, նույն տեղում, էջ 141:

⁸ **Ս. Ա. Ավագյան**, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 59:

⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Կ. Դ, IV, կազմ. Ս. Բաբխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 267:

¹⁰ **Ստեփաննոս Օրբելյան**, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 216:

յան մեջ՝ **հ>ե**. «կամ ազատե, կամ վանեցս հայր»¹¹: **հ>է** հնչյունափոխությունը նկատվում է անձնանուններում և տեղանուններում. «Այս է հանգիստ **էզնատիոսի** (Իզնատիոս)» (Ալայազ ԶԾԳ, Դ III, 111), պատարագ:Ա: Մհասին (Մինաս) (Հավուց թառ ԺԳ Հով ՀԹ 26): Արցախի Գտչավանքի 1241 թ. բնագրում եպիսկոպոս բառը փոխադրվել է **իպիսկոպոս** ձևով. «Ամարասա **իպիսկոպոս**» հիմնեցաք զեկեղեցիս ի թվիս:ՈՂ: (1241)»¹²: **Գրիգոր** անունը **է** հնչյունով փոխադրվել է Հռիփսիմե տաճարի 618 թ. շինարարական վիմագրում. «Ես Կոմիտաս եկեղեցական Սըրբոյ Հռիփսիմէի կոչեցայ յաթոռ սրբոյ **Գրեգորի**»¹³:

Յիսուհուր(ս) անվան առաջին բաղադրիչն **ի** հնչյունի գրությամբ հանդիպում է X-XIII դդ. բազմաթիվ վիմագիր բնագրերում. օրինակ՝ Խծկոնքի ՆՁ (1031) հիշատակագրում փոխադրված է **ի** հնչյունով. «Ի բարեխաւսութիւն ինձ՝ եկեղեցականիս **Յիսէի**»¹⁴: Հաղբատից 5 կմ հարավ-արևելք՝ Բերդիկ հնավայրի մի խաչքարի հիշատակագրում ևս. Ես՝ Գրիգոր, որդի **Յիսէի**, թվին ՈԿԱ (1212)¹⁵: Նման հոմանիշ գրությամբ հիշվում է նաև Սանահնի մեծ գավթի մուտքի հյուսիսային պատի արձանագրությունում. «Ուստա Սարգսին և աշակերտաց նորայ Հերապետ, Դաւիթին, **Յիսուին**»¹⁶: Յիսուհուրս անվան **ս**-ն ստացական հոդ է, թեև առկա է **այս** ցուցական դերանունը¹⁷, որի վաղ օրինակը հայտնի է Բագնայրի տաճարի VII դ. բնագրից (Տէր Եզրաս)¹⁸:

բ) Երկրորդական նախադասությունը գլխավորին կապող **Որ** շաղկապն այստեղ նույն կիրառությունն ունի, ինչ այլ բնագրերում և միջին հայերենում ժամանակի մակբայի իմաստով գործածված **ինչ** բառը, որն արտահայտում է «երբ, հենց որ, երբ որ» իմաստները¹⁹: Նույն եկեղեցու արևմտյան խաչաթևի հարավային պատի ՆԲ (953) թ. բնագրում փոխադրված է **ինչ** շաղկապը, որը Հ. Եղիազարյանը վերծանել է՝ «ի թվականին»²⁰, պետք է լինի՝ «Յանուն ԱՅ **ինչ** թուականի: ՆԲ: (953) կամ եղև»: **Ինչ** բառի հաջորդ օրինակը գտնում ենք Արուճի տաճարի 987 թ. հիշատակագրում. «Յանուն ԱՅ **ինչ** ՆԼԶ (987) ես Սմբատ շահնշահ»²¹: Նույն իմաստային կիրառությունն ունի նաև Հառիճավանքի XIII դարասկզբի նվիրատվական բնագրում **ուր** շաղկապը. «Ես Գրի-

¹¹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 50 :

¹² Ա. Հակոբյան, Գտչավանքի շինարարական արձանագրությունը և հարավային Արցախի եպիսկոպոսության սահմանները, «Հանդես ամսօրեայ», 1999, էջ 259:

¹³ Կ. Ղաֆադարյան, Избранные труды, ст 407.

¹⁴ «Արարատ», 1904, էջ 991:

¹⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 252 :

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 140:

¹⁷ Բնագրում հավանական է՝ ընդգծված է ներկա ժամանակը, ինչպես Տարսայիճ Օրբելյանի ԶԻԴ (1275) թ. արձանագրությունում. «Այս իմ գիր է Տարսայիճիս, որ **իշխեցող է** ի Սիւնեց նահանգիս» (Դ III, 235), Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 104:

¹⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Избранные труды, ст 377. Հեղինակը այն համարում է ցուցական հոդ:

¹⁹ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 111:

²⁰ Հ. Ս. Եղիազարյան, Ներքին Թալին գյուղի Ս. Քրիստափորի անվան վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները և գյուղի մյուս հուշարձանները, «Էջմիածին», 1971, Ը, էջ 54:

²¹ Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա, Երևան, 1974, Ս. Ա. Ավագյան, «Հակ» հարկային տերմինը վիմական արձանագրություններում, էջ 44: Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 111:

գոր միաբանեցաւ սբ. ուխտիս, **ուր** մեռանեմ զիմ հակն կատարեն ամեն»²²:

զ) Երկրորդական նախադասության բայը **կապեց-ն** է (կապեալ, արկանել կապանս, ՆՀԲ, էջ 1054), **ի** հնչյունը նախդիր է և արտահայտում է ներգոյական հոլովի իմաստ՝ «**ի ծովն**» նորոշյալ հոդ է:

X-XIV դարերի վիմական հուշարձաններում **ե>ի** հնչյունի առկայությունը դառնում է հաճախակի, որն օրինաչափ երևույթ է տվյալ ժամանակաշրջանի համար:

դ) **ԿԱՊԵՑ Ի ԾՈՎՆ ԻՄ ԱՐԴԵՆՑ** արտահայտության **արդենց**ում առկա է **այ > ե > է** անցումը՝ **արդինք-արդայնք-արդեանք**(g)-**արդենք-արդենց**²³: **Արդինք-արդեանք** հոգնակի ձևը հարստություն, ունեցվածք իմաստով օգտագործված է Մարմաշենի 1225 թ. կոնտեքստում. «պարգեւեալ արդինս յոլովս՝ գեղարայս, այգես, տանս կուղպականի և ջաղացանի»²⁴։ **Արդենք(անք-ամբ)** կազմությամբ բառ հանդիպում է 1270 թ. վիմագրում. «Ի թվ։ՉԺԹ։ հալալ **արդե/ա/մք** գնեցի»²⁵: Համանուն բանաձևը նկատվում է նաև Հառիճավանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան պատի բնագրում. «Ես Սարգիս ճոնս **ի քրտանց իմ** ետու ընծայ ի սբ. ուխտս»²⁶: Նմանատիպ օրինակ է նաև Մրենի տաճարի ՉԼԳ (1284) բնագրի հետևյալ հատվածում. «գնեցի զՄրեն իմ հալալ **արդեանց**»²⁷, նույնն է նաև Մրենիի տաճարի ՉԽԴ (1295) «ես Դաւիթ միաբանեցաւ սուրբ Կաթողիկէիս եւ արարի արդինք»²⁸: Քննվող բառն օգտագործված է նաև Յաղաց քարի մի արձանագրությունում՝ «արար բագում **արդինս** ի վանորայս. և ետ ի վանսն Յաղաց քարոյ ի Գեղաքունի զԳառնակերն»²⁹: «**ԿԱՊԵՑ Ի ԾՈՎՆ ԻՄ ԱՐԴԵՆՑ**» արտահայտության համանիշ իմաստային զուգահեռ օրինակը գտնում ենք Նորատուսի պատմական գերեզմանոցի մի տապանաքարի բնագրում՝ կիրառված «**ըռզակ**» բառ-եզրույթով. «Տանուտեր Սարգսի որդի Գալուստին, ես ի գալուստն Նորատուսին, ի շատ մուլք ու **ըռզակ** թողի»³⁰: Սարգսի որդի Գալուստը «շատ **մուլք**» անշարժ գույք՝ կալվածք, **ըռզակ**՝ արդյունք, հարստություն է թողել: **Ըռզակ** միջին հայերենում հաճախակի հանդիպող բառ է և նշանակում է «ապրանք, հարստություն, գանձ, կայք, ունեցվածք»։ Այն ծագում է արաբերեն arzagh արմատից³¹, հանդիպում է միջնադարյան տաղերգու Ֆրիկի քերթվածքներում «**ժողովեցի** շատ մի բարի, **ըռզակ** արի գնա թատարի»³²: Այս բառ-իմաստներին հոմանիշ են նաև Սայաթ-Նովայի քերթվածքներում օգտագործված՝ որպես անձեռակերտ ոգու և մտքի ստեղծագործություն, **բունյաթ, դովլաթ** բառ եզրույթները. «Բունիաթս ավագ չիմանաս, քարափ է, քար ու

²² Նույն տեղում, էջ 153:

²³ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների հնչյունաբանություն, էջ 94:

²⁴ Անձնական հավաքածու:

²⁵ Դիվան հայ վիմագրության, հ. III, կազմ. Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967, էջ 124:

²⁶ Դ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

²⁷ Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա, Երևան, 1974, **И. А. Орбели**, Надписи Мрена, ст. 39.

²⁸ Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա:

²⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 424:

³⁰ Դիվան հայ վիմագրության, հ. IV, կազմ. Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 41: Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաբանություն, Երևան, 1978, էջ 90:

³¹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 132:

³² Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1946, էջ 251: Ֆրիկ, Դիվան, Նյու Յորք, 1952, էջ 497:

կրեն է»³³:

Վիմական սկզբնաղբյուրներում հաճախ հանդիպող՝ «Ի հալալ ինչից», «իմ հալալ գանձով գնած հերնետիրաց», «ինչք»՝ **հարստություն, գանձ, անշարժ կայք** իմաստով գործածվող բանաձևի հիման վրա պատմաբան Թ. Հակոբյանը ուշագրավ վարկած է առաջարկում Անիի քաղաքային դասի, բնակչության հասարակական շերտերի՝ արհեստավորների ու առևտրականների սեփականատիրական իրավունքի վերաբերյալ: Հեղինակի կողմից գիտական շրջանառության մեջ դրվող վարկածը հակադրվում է Ն. Մառի այն կարծիքին, որ անվանի անիագետը հայտնել էր անցյալ դարասկզբին հնագիտական և վիմագրական նյութերից ելնելով: Ըստ Ն. Մառի՝ Անիի արհեստավորական և առևտրական «հասարակ» խավի սեփականատիրական իրավունքի մասին որոշակի ոչինչ չկա, և ընդհանրապես հայտնի չէ, թե այդ «խավի ներկայացուցիչները սեփական տուն կամ խանութ ունեցել են, թե ոչ, կամ ինչպիսին է եղել տնատերերի և վարձակալողների հարաբերությունը»³⁴: Անշուշտ, հաստատապես պետք է կարծել, որ մեծավաստակ անիագետի կարծիքը վերաբերում է Անիի չքավոր, ունեզուրկ դասի սեփականատիրական իրավունքին, և ոչ՝ արհեստավորական կամ առևտրական խավին: Պատմաբան Թ. Հակոբյանը իր մատնանշած վարկածը հաստատում է Անիի երկու վիմագիր բնագրերով. «*Ցանուն ԱՅ ես Խաչատուր ետու զիմ գանձագին սարաւոյթով տունս ի սուր Առաքեալս*» և «*ես Մարգիս լարարարս ետու զիմ տունս ի սուրբ Գրիգոր, որ առնեն ինձ ժամ ի տարին: ԺԵ: ար*»³⁵: Ունի Խաչատուրը, հեղինակի կարծիքով, «հասարակ» քաղաքացի է, քանի որ նա վիմագրում հիշվում է առանց տիտղոսի, սեփական «սարավոյթով տնատեր» է և այն ձեռք է բերել «գանձագին» եղանակով³⁶: Հեղինակը, ամփոփելով իր վարկածը, եզրակացնում է՝ «Անիի բնակելի տների մի մասը **ցածր խավի** ներկայացուցիչների, **գերազանցապես առևտրականների ու արհեստավորների, սեփականությունն էր**»³⁷:

Անիի նվիրատվական արձանագրությունների համակողմանի քննությանն անդրադառնալիս պատմաբան Գնել Գրիգորյանը ի մասնավորի չի անդրադարձել Թ. Հակոբյանի վերոհիշյալ կարծիք-վարկածին, սակայն խոսելիս վերը նշված երկու բնագրերից առաջինի՝ «սարավոյթով տունս» արտահայտության մասին, մակաբերել է որպես «բարձրաշեն կամ բարձր պատշգամբով առանձնատուն»³⁸:

Դժվար է համաձայնել պրոֆ. Թ. Հակոբյանի այն թեզին, ըստ որի «հասարակ աշխատավորական բնակչություն» ասելով նկատի պետք է ունենանք «**ցածր խավի ներ-**

³³ Մայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն և պարսկերեն խաղերի ժողովածու, կազմ. Մ. Ս. Հասարթյան, Երևան, 1959, Դովլաթ (դելվէթ) հարստություն, ինչք, էջ 259, Ռափայել Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1966, էջ 677: Նույն իմաստով՝ թուրքերեն-հայերեն բառարան, Դովլաթլուփաթթամ, ճոխություն, կազմ. Եղիա Մուշեղյան Կարնեցի, Երևան, 1986, էջ 43: Սասնա ծռեր, կազմ. Ս. Հարությունյան, Երևան, 1977, էջ 654:

³⁴ Բ. Բ. Ի ձձձ, Աի, էջ 32:

³⁵ Դիվան հայ վիմագրության, հ. I, կազմ. Հ. Ա. Օրբելի, էջ 12:

³⁶ Թ. Ն. Հակոբյան, Անիի պատմություն, Երևան, 1980, էջ 160:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 160:

³⁸ Գնել Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին IX-XIV դդ., Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 37, 39:

կայացուցիչներին՝ գերազանցապես առևտրականների ու արհեստավորների³⁹։ Գիտնականը տարբերակում է Անիի հասարակայնության քաղաքային ստորին դասի մի քանի շերտ՝ «ցածր խավ՝ արվարձաններում գյուղատնտեսությամբ զբաղվողներ և օրավարձով աշխատող ընչազուրկներ»⁴⁰։ Որոնք ապրելիս են եղել հասարակ խրճիթներում «արհեստավորներ և առևտրականներ»⁴⁰։ Նկատելի է, որ ապրանքային արտադրության և առևտրի զարգացման հետ առաջացած քաղաքային վերնախավը՝ հետագայում «մեծատունք», շնորհիվ առևտրական և վաշխառուական, ինչպես նաև խոշոր ֆեոդալների տնտեսության մեջ եկամտաբեր պաշտոններ զբաղեցնելուն, կուտակել էին բավականին մեծ հարստություն⁴¹։ Ուստի նրանք իրենց ունեցվածքով, կուտակած հարստությամբ պետք է զբաղեցնեն հասարակական, եթե ոչ բարձր, ապա միջին սանդղակը։ Եվ «Ի հալալ ինչից, կամ գանձագին» հայրենիք-ունեցվածք ձեռք բերած նվիրատուներ Խաչատուրը և լարարար Մարգիսը այսպիսի սոցիալական միջին, և ոչ «ցածր խավի ներկայացուցիչներ» են։ Այս են հաստատում նաև գիտնականի մատնանշած օրինակները, քանի որ նվիրաբերված անշարժ գույքերը գնահատվել, արժեքավորվել են բավականին բարձր պատարագաժամով (ի տարուջն :Ե: ար ժամ..., և ի տարին:ԺԵ:ար): Կարծում ենք, որ պրոֆ. Թ. Հակոբյանի «հասարակ աշխատավոր» արտահայտության «հասարակ» տերմինի կիրարկությունը պետք է ընկալվի ռամիկ⁴² ունեզուրկ եզրույթով, քանի որ ինչպես հեղինակն է բնորոշում՝ Անիի աշխատավորական սոցիալական ստորին խավը՝ «արվարձաններում հողագործությամբ զբաղվողներ և օրավարձով աշխատող ընչազուրկներն են, որոնք որևէ արժեք չեն ներկայացնում»⁴³։

Միխթար Գոշը «հասարակ» բառ-եզրույթը մակաբերում է շինական, գյուղացի իմաստով. «եթե պակասիցե գանձ արքունի, ամենեքեան հասարակ վճարիցեն»⁴⁴։ «Ռամիկ» համարվել են ոչ միայն շինականները, այլև քաղաքային բնակչության ստորին խավերը⁴⁵։ Ակադ. Հ. Մանանդյանը, քննելով «ռամիկ» տերմինը, կարևոր տեղեկություն է հայտնում. «Քաղաքային բնակչության ստորին խավերը՝ արհեստավորները, թերևս մանր առևտրականները, որոնք շինականներից միանգամայն տարբեր՝ սոցիալական հատուկ դասակարգեր էին»։ Հեղինակը նորովի մեկնաբանելով տվյալ եզրույթը՝ հակադրվում է Ն. Մառի և Ն. Ադոնցի մեկնաբանություններին, և հիմնվում է հայագետ Հ. Հյուբշմանի ստուգաբանությանը՝ ըստ որի «ռամիկ» բառը ծագել է պարթև րամ բառից և հայերեն նշանուն է երամ, խումբ, զունդ, բազմություն, հոտ⁴⁶։ Մատենագրության մեջ բառն օգտագործված է ընդհանրապես ժողովուրդ, հասարակ խաժամուժ իմաստով. «առեալ ընդ իւր գնախարարսն և զազատս և զայլ ամենայն ռա-

³⁹ Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, էջ 160:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 158:

⁴¹ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան, հ. 2, 1964, էջ 74:

⁴² Տր. Աճառյան, Տայերեն արմավական բառարան, հ. 4, Երևան, 1979, «հասարակ ժողովուրդ, գիղացի կամ քաղաքացի», էջ 140:

⁴³ Թ. Խ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, էջ 158:

⁴⁴ Միխթար Գոշ, Դավրապանագիրք, էջ 215-216:

⁴⁵ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1981, էջ 34, 40, 304:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

միկն»⁴⁷: Հենց ստորին «ռամիկ» հասարակ խավը նկատի ունի նաև մեծանուն բանաստեղծ Դանիել Վարուժանը իր հանճարեղ «Օ, Տալիթա» քերթությունում, որ գրում է.

Այսօր կուգեմ դահլիճին մեջ ծաղրված
Մերս առջևդ պղծել,
Խաբված հոգիս բերել *ռամիկ* աղջկան
Գարեջուրով մը ծախել:

Արհեստավորական և առևտրական խավն իրենց ձեռքին աստիճանաբար կուտակելով շարժական ու անշարժ գույք՝ նվիրատվություններ էին կատարում՝ դրանով իսկ տարբերվելով օրավարձով, «քարայրային և ստորերկրյա» ապրող ունեզուրկ չքավորներից:

Ե) «ԱՌԻ Ի ՔՈՒՃԱԿ ՈՎԻՏՆ ԲԱԳՈՍԻ ԵՒ ԳՈՒԴԱՆԻ ՀՈՂՆ Մ[Ա]ԼԱՐԻ» արտահայտությունում Քուչ(ճ)ակը բնակավայր է Արագածոտնի մարզում, Ապարանից 8 կմ հարավ⁴⁸: «ՄԼԱՐ(Ի)» անձնանուն է, որ նշանակում է՝ «մռայլ, մարախուղ, մշուշ, պղտորություն»⁴⁹: Հավանաբար Ա-ն ընկել է, պետք է լինի Մ[Ա]ԼԱՐԻ: *Ովիտն Բագոսի* տեղանվան, հանդամասի անվանում է: Հատիճի Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային պատի նվիրատվական արձանագրությունում բառս վկայված է եկեղեցական տոնի անվամբ. «հայր Համազասպ սահմանեաց որ ի Սարգսի և ի *Բագոսի* տունին :Բ: պատարագ»⁵⁰ : Բագոսը վաղ միջնադարյան քրիստոնեական ավանդության մեջ սրբացված վկաներից է, նահատակվել է Անտիոքոս դքսի կողմից, Մաքսիմիանոս կայսեր ժամանակ⁵¹: *Ովիտ*(ն) ըստ ՆՀԲ-ի նշանակում է «Հովիտ Հով և խոտաուետ և ծաղկաուետ վայր դաշտային, ի ստորոտս լեռանց, ձորակ»⁵²: Պետք է կարծել, որ տեղավայրն աչքի է ընկել իր հարուստ բուսականությամբ, բերքառատ դաշտավայրով, ուր մերթ ընդ մերթ, հավանաբար կատարվել են *բագոս*-յան խրախճանքներ⁵³: Նման

⁴⁷ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմություն Հայոց, Դր. Բ. գլ. ԽԱ Տփղիս, 1904, էջ 73:

⁴⁸ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, հ. 5, 2001, էջ 448, նախկին Ալիքուչակը, որ ժողովուրդը բացատրում է որպես 50 քուչա(փողոց): Դժվար է պնդել, թե խնդրո առարկա տեղանունը ինչ չափով է առնչվում վերոհիշյալ բնակավայրին, սակայն Բառարանի հեղինակները տեղանունը բխեցնում են Նահապետ Քուչակի անունից, որը, մեր կարծիքով, համոզիչ չէ, քանի որ խնդրո առարկա տեղանունը ավելի վաղ է արձանագրված Ս. Քրիստափորի վանքի պատին, քան ստեղծագործել և հանրաճանաչ է դարձել Վանի Խառակոնիս գյուղի միջնադարի բանաստեղծ Նահապետը «որ մականունն աշըղ Քուչակ ասի», գործել է XV դարի վերջին և XVI դարի սկիզբին: Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1940, էջ 417:

⁴⁹ Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 567, Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.3, Երևան, 1944, էջ 341:

⁵⁰ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 158:

⁵¹ Վարք և վկայաբանություն, Բ, էջ 272-279, Ս. Հարությունյան, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006, 265:

⁵² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 122: Նման մեկնաբանություն է նաև Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարանում. «Հովիտ երկու լեռների միջև բացված դաշտավայր, գոգ, ծոց», հ. 4 Երևան, 1944, էջ 133:

⁵³ Ս. Հարությունյան, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 47: Ըստ հեղինակի հունական դիցարանի՝ «Դիոնիսյան կամ Բագոսյան տոնախմբությունները», աղերսվում, նույնացվում են «պտղաբեր երկրի, բուսականության, խաղողագործության ու գինեգործության» վայրի տեղամասին: Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, 2006, էջ 265:

թավուտ մարգագետնի, հարուստ բուսականությամբ տեղավայրի, հանդամասի մասին է փաստում Գտչականքի վերոհիշյալ բնագրի հետևյալ վկայությունը. «Խազինամարգ՝ խոտո տեղ»⁵⁴: **Խազինա** բարբառային բառը նշանակում է գանձ, հարստություն⁵⁵, ուստի «Խազինա(մարգ)» պետք է մակաբերել թավուտ, հարուստ մարգագետին: **Բագոսը** բառը Ստ. Մալխասյանի բացատրական բառարանում բերված է ուղիղ ձևով⁵⁶: **Ուլիտ** բառը սպասելի էր **հովիտ** կամ **յովիտ ձևով**, ինչպես օրինակ Ամբերդի արձանագրության մեջ **«ՆՀԵ(1026) ՅԱնբերդի պտուղ տան» յ – հի**, կիսաձայն ընկել է: Երևույթը նկատելի է X-XIV դդ. վիմագիր հուշարձաններում. Անիի Գրիգոր Պահլավունու եկեղեցու Վահրամ իշխանաց իշխան Պահլավունու արձանագրության հետևյալ հատվածում. «գնեցի :Բ: կուղպակ և գՈրսատին **Ոշականաց**: Այգի :Ա: գՈշականց»⁵⁷:

զ) «ԳՈԻԹ(Դ)ԱՆԻ ՀՈՂՆ Մլարի» Մ[ա]լար(ի): «ԳՈԻԹ(Դ)ԱՆԻ ՀՈՂՆ» հանդամասի տեղանվանում է, դաշտամաս ընդհանուր առումով: Ձեռագիր ու վիմագիր հուշարձաններում բառը հայտնի է տարբեր հոմանիշներով, որպես աշխատանքային ռենտա կամ կոռ օրավար, կոռավար «երկու մեծ կոռավար» (Դսեդ, ՎՏ, 80), կոռ արտով (Ս. Սիոն, ՎՏ, 123), կիսավար՝ վարելահողի տարածքային, չափման, քանակական միավոր: Վիմագիր սկզբնաղբյուրներում հաճախ հանդիպող **օրավարը** ունի հերկման տարբեր ժամանակային դրսևորումներ՝ **մին արավար հող :Ա: գութանի հող ճաղագով**⁵⁸, **Ժ արավար հող, ԹՎ.ՉՀԵ, Լ (30) արավար հող, Մ (50) արավար հող, թվիս ՈԿԴ Խ (40) արավար հող**⁵⁹: Գտչականքի վերոհիշյալ 1241 թ. վկայագրում օրավարն արտահայտված է հետևյալ ձևով, **«Ա: լծո հող ի** Տահիս, **:Ա: լծո ի** Տող, **:Ա: ի** Գաքա, **:Ա: ի** Մոխենիսն»⁶⁰: Հովհաննավանքի ՉՂԹ (1350) բնագրերում օգտագործված է **«գութանավի գլխովն»** արտահայտությունը, որը նույնպես գութանով հերկվող վարելահող է. «Բունկայ ծովեն, **Գութանավի գլխովն**» (ԿՂՀ 92): Ուշագրավ վկայություն է հայտնում Ստ. Օրբելյանը. Սյունյաց Տեր Սողոմոն եպիսկոպոսը վճարել է 1200 դրամ և գնել է Դրատափ գյուղի «Խոտոյ կոռավարն», որը նախկինում հափշտակված էր: Եպիսկոպոսը փրկագներով ձեռք է բերում հափշտակված կալվածքները. «Տեառն Մաղօմօնի՝

⁵⁴ Ա. Նակորյան, Նշված աշխ., էջ 259:

⁵⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, Երևան, 2002, էջ 261:

⁵⁶ Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944, էջ 301, Բագոս, գ, Անփոյթ՝ անհող մարդ: Բաքոս, գ, Հին հռոմայեցոց դիցաբանության մեջ՝ գինու և խրախճանքի աստուծո անունը: Նույնը՝ էջ 357: **Բագն** ըստ Հր. Աճառյանի՝ առաջին իմաստով նշանակում է («բերանի կապ»), երկրորդ իմաստով բառը ծագած է համարում պահլավերեն **bag** բառից՝ բաժին, ժառանգություն, մաս, «Չիք իմ, ասէ, որդեակ՝ որ ունիցի զբագ և զբաժին իմ»: Իսկ երրորդ իմաստով՝ «կից, միասին, հաւաքուած. **Ձի բագ անկանիլ մեղք տարւոյն քառասուն աւուրքք**»: Վերջապես «Աստուած», որից կազմված են **Բագարան** («աստուածների բնակավայր»), **Բագաւան** («աստուածների աւան»), **Բագայառինձ** («աստուածների գիւղ»): Հեղինակի՝ առաջին իմաստով բացատրությունը՝ հողատեսակ, հովիտ, որպես մեկ այլ հանդամասի կամ տեղամասի բերանի **կապ**, **սահմանաբաժին**, վիմական սկզբնաղբյուրներում և բարբառներում հանդիպում է տարբեր տերմիններով՝ **եղեզ**, **(եղեզ)** և **կոպար** արտահայտությամբ:

⁵⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, էջ 32, 63:

⁵⁸ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 198:

⁵⁹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 112, 123, 133, 137, 174:

⁶⁰ Ա. Նակորյան, Նշված աշխ., էջ 262:

Միւնեաց եպիսկոպոսի, որ յառաջ ժամանակաց զԽոտոյ կոռավարն Տեառն Գեորգեայ սուրբ նշանին հոգեցատուր էր արարեալ՝ յափշտակյալ էին, առի զԴարատափ ի հալալ վաստակոց իմոց, ոչ հոգեցատուր և ոչ յերախայրեաց, այլ գնեցի հազար և երկերիւր դրամի»⁶¹:

Վրաց ակադ. Ա. Շանիձեն Կոշի տաճարի վրացերեն հուշարձան-բնագրի մեզ հետաքրքրող հատվածը վերծանել է հետևյալ կերպ. «одна сахневель (земли) вашими быками и плугом вечно была (обрабатываемая) для нас» ընդգծելով **«այն, ինչ կարելի է վարել գութանով մեկ օրում»**, այսինքն՝ **մեկ օրավար**: Պատմաբանն իր ասածը հաստատել է՝ Իվ. Ջավախաշվիլու աշխատությունից վկայակոչելով 1225-1260 թթ. գրված Շիոմդվիսի փաստաթղթից մի հատված, ուր տերմինը հեղինակը հաստատապես մեկնում է որպես հողային չափի միավոր (**մեկ գութանի հող**)⁶²: Վերջինիս մեկնաբանությամբ առարկում է անվանի հայագետ Պ. Մուրադյանը՝ առաջարկելով բառը վերծանել **արոր կամ մաճ**՝ «ելակետ ունենալով Կոշում գործածական նորմը, որով, ըստ հեղինակի, անհավանական են **գութան, օրավար** կամ **գութանավար** տերմինները՝ պատճառաբանելով, որ վաղ շրջանից ի վեր **օրավար** չափի միավորի հիմքում ընկած է **արորավարը**»⁶³: Հարգարժան հայագետը, հանգամանալից, մանրագնին քննել է Կոշի վրացերեն բնագիրը, և իրավական սահմանման հատվածից մակաբերել, որ երկրի տերեր՝ մանդատությունուցես Իվանեն ու նրա կինը Խոշա(ք)ը՝ կոշեցիներին «թողել, ազատել են վերին հանդամասի **շարիաթից**, իսկ վարի հանդամասից՝ **«միայն ցորենի դալայից»**՝ այդ երկու պարտությունների դիմաց՝ «սահմանելով **մեկ արոր** իրենց եզով ու սարքով մշտապես գործելու է պատրոնների համար»⁶⁴:

Անառարկելի է պրոֆ. Պ. Մուրադյանի առաջարկված տարբերակը, քանի որ երկրի պատրոնները սահմանել են նոր պարտությո՛ւն: Ոչ թե ապահարկել, զեղչել կամ օտարել են՝ թեթևացնելով կոշեցիների տնտեսական հարկերը, այլ ավելի ծանրացրել նոր շարունակական կոռային աշխատանքով⁶⁵: Վիմագիր աղբյուրներում նման իրողություն հանդիպում է, երբ մի պարտությո՛ւն փոխվում է այլ արդյունավճարի: Տվյալ երևույթի գուգահեռ օրինակը հանդիպում է Ջազավանի 1325 թ. իրավական-տնտեսական բնագրում. «թողաք զվանաց կոռս, զմարդո, եզին, իշո և զամենայն ցեղ կոռ և զհասարակ ի տուրքս միացուցաք»⁶⁶: Պրոֆ. Պ. Մուրադյանի վարկածը՝ տրվելիք վարուցանքի գործիք (արոր իրենց եզով ու սարքով) հարկհասութ, կարելի է հաստատել նաև Կոթավանքի տաճարի ՉԻԴ (1275) արձանագրությամբ, որով Տարսայիճ Օրբելյանի գործակալ Ջուրբեկը (**ի գլուխ** ինքնակամ Ռ.Գ.) սահմանել է՝ վերացնելով գյուղապետ-դեմեթարին տրվելիք հարկերը. այդ թվում՝ մշակ, գործիք առարկաները. «պարոն Տարսայիճին, ես Ջուրբեկս թողի դեմեթարայիակն, զդոշն, մշակն, գործիքն :Ժ: գրիւ հաց ի

⁶¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, էջ 215:

⁶² Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 101: (Թարգմանությունը՝ Պ. Մուրադյանի)

⁶³ Նույն փեղում, էջ 102:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 103:

⁶⁵ Նույն փեղում, էջ 107:

⁶⁶ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 185:

գեղս :Ա: եզ, :Ա: կով իմ գլխու»⁶⁷: Թեև բնագիրը չի մասնավորեցնում, թե վերադաս իշխանության կողմից գյուղապետ-դեմեթարի օգտին համայնքից գանձվող հասույթը ինչպիսի գործիք է եղել, սակայն «մշակ, (Ա) եզ, (Ա) կով, :Ժ: գրիվ հաց» վկայակոչված գործիք-առարկան կարելի է մակաբերել՝ վարուցանքի գործիք՝ արոր, որ պակասեցրել, զեղչել է դեմեթար Ջուլբեկը: Կոռային նմանատիպ աշխատանքի բնույթի ու տնտեսության մասին է վկայում նաև Ստ. Օրբելյանին վերագրված «Ժամանակագրութեան» հավելվածի հետևյալ հատվածը. «Ա օր վար անեն, Բ օր հունձն, և եզնարածքն Ա օր խոտ հարեն»⁶⁸: Արոր տերմինը վիմագրերում հանդիպում է վեցկի ձևով⁶⁹: Բառը հայտնի է մատենագիր Մատթեոս Ուռեայեցու վկայությունից՝ Արծնի քրեպիսկոպոս Դավթուկի հարստությունը նկարագրելիս. «Քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորայ, ութ հարիւր վեցկի եզանց ելանէին»⁷⁰: Վեցկին հայտնի է Սանահնի ՉԺԳ(1264) թ., ինչպես նաև Թանատի վանքի XIII դ. արձանագրություններից: Վեցկին՝ ծանր արոր-նախագութանն է, որ գործի է դրվել (երեք, չորս գույգ) եզներով կամ գումեշներով:

Անիի մայր տաճարի 1056-1058 թթ. արձանագրության «զվեցկե կոռ» արտահայտությունը գործիք-կոմպլեքս իմաստով ընկալել ու մեկնաբանել է ազգագրագետ Վ. Հ. Բդոյանը՝ գրելով. «*Այստեղ ոչ թե կոնկրետ գործիք ենք հասկանում, այլ գործիքի հետ միաժամանակ լծասարքերը, լծկանները և մարդկանց անձնակազմը, որոնք կարող էին կոռի ենթակա լինել*»⁷¹: Նկատենք, որ իրավա-օրենսդրական վերոհիշյալ արտոնագիրն ընթերցելիս դժվար է համաձայնվել հեղինակի եզրահանգման հետ, քանի որ բնագրում շեշտվում է, թե բյուզանդական «արևելից կատեպան» Բագրատ Վիսկացին ապահարկել, թեթևացրել է պետությանը՝ տվյալ դեպքում, Բյուզանդական կայսրությանը տրվող, անեցի մշակների պարտադիր աշխատանքային ռենտան. «Կամ եղև իմ Բագրատա մագիստոռսիս և արևելից կատեպանիս Վիսկացոյս ազատեցին *զվեցկե կոռ և զսայլի և զկամին և զանգարիոն...*»⁷²: Այսինքն, բյուզանդական վերականգնող «Բագրատա մագիստոռսը» վերացրել, ապահարկել է՝ անեցի հողագործների պարտադիր հարկապարհակային կոռային աշխատանքով՝ *ձեռք բերվող տուրք-հասույթը*, զսայլի, զկամին և զանգարիոն՝ հարկապարհակները, և ոչ թե *վարելագործիքը և նրա հետ «միաժամանակ լծասարքերը, լծկանները և մարդկանց անձնակազմը»*, այլ ուղղակի «զվեցկե *կոռը* և զսայլի և զկամին և զանգարիոն»»: Վեցկին ըստ հե-

⁶⁷ Դիվան հայ վիմագրության, հ. Դ, IV, էջ 267: Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, էջ 166:

⁶⁸ Ս. Աբրահամյան, Ստ. Օրբելյանի ժամանակագրություն, Երևան, 1942, էջ 44:

⁶⁹ Վ. Հ. Բդոյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 176, «Նախագութանը, ըստ հեղինակի՝ *ճղլա* անունն է կրում, որով հերկելիս են եղել խամ ու խոպան հողերը: Արցախի խաչեն գավառում վեցկին հայտնի էր *կըռ* անունով: Արորը Բարձր Հայքի գավառներում, ինչպես նաև Ջավախքում, Ախլցխայում, Վանանդում, Ապարանի շատ գյուղերում կրել է *հարոր* անունը: Բագրևանդի շրջանում հայտնի էր խարօր ձևով, իսկ հին Բայազետում կոչվելիս է եղել վեցկի կամ չորոց(ք) անունով: Հեղինակի հավաստմամբ՝ հարօրը Ախլցալքի գյուղերում երեք տեսակ էր. *աչոռն* հարօր, որ ամենափոքրն էր՝ *ճղլա* անուն էր կրում, որով հերկում էին խամ ու խոպան հողերը»: էջ 153:

⁷⁰ Մատթեոս Ուռեայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 103:

⁷¹ Վ. Հ. Բդոյան, նշված աշխ., էջ 248:

⁷² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 1, էջ 37:

ղինակի նշանակել է *կոմսյէքս*, որն իր մեջ իմաստավորել է «խմբական աշխատանք», այդ սկզբունքով գիտնականը սխալ է համարում վեսկի, վեսկու իմաստը բխեցնել վեց թվականից, նախ այն պատճառով, բացատրում է հեղինակը, որ բառը առանձին վերցրած նշանակել է *և գործիք և թե կոմսյէքս*⁷³:

Դսեղի Բարձրաքաշ վանքի ՈՂ (1241) թ. նվիրատվական բնագրում հիշատակված է կոռավար տերմինը. «Ես Գրիգոր, որդի Մարծպանա... էտու յիմ վանքս և զՄերեկագունուց տափն և *զմեծ կոռավարն յԱգանդակի*»⁷⁴: Կոռային հարկատուրք ռենտայի փոխակերպումն օրենսդրական հաստատումն է ամրագրում Ձագավանի վերոհիշյալ արձանագրությունը, ուր. «զամենայն ցեղ կոռ» պետք է մակաբերվի, թե տեղական գործակալ իշխանիկները ապահարկել, զեղչել են վանքին հատկացվող գյուղատնտեսական բոլոր հացահատիկային կուլտուրաների կոռային տուրքհասույթները:

Կոռի վրացերեն բնագիրն ուշագրավ օրինակ է, ուր ուղղակի ընդգծված է ավատատեր սյուզերենի և հողագործ գյուղացիների, համայնքի միջև կնքվող որոշման համաձայնագիր. «Մենք մանդատությունցես Իվանես և Խոշան՝ թողինք ձեր կոռեցիների վերին հանդամասի շարիաթը և վարի հանդամասից՝ միայն ցորենի դալայից է ազատված կոռեցի մարդը: *[Եւ] Դուք սահմանեցիք*, որ մեկ արոր ձեր եզով ու իր սարքով մշտապես մեզ համար լինի»⁷⁵: **Շարիաթ, դալայ** տերմինները Պ. Մուրադյանը մեկնաբանել է որպես առանձին հասույթներ, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, դրանք պետք է ընկալվեն միևնույն տուրքային իմաստով, թեև տեքստաբան-փորագրողը մի դեպքում «**վերին հանդամասից**» տուրքահարկը արձանագրել է **շարիաթով**, իսկ մյուս դեպքում՝ «**վարի հանդամասից**» միայն ցորենի **դալայից** > **դալայով**, որը միևնույն բնահարկն է: Ասվածին կովան կարող է հանդիսանալ Օշականի պարոն Սահմատինի 1288 թ. արձանագրության օրենսդրական որոշումը. «Թուին ՉԼԷ ես պարոն Սահմատինս, որդի պարոն Աւետեացն, թողի զՅաւշականո գիացի և զդարմանի *զշարիատն զվերին և զներքի զամէն հանդի*»⁷⁶: Նմանատիպ երևույթի օրինակ է ընդգծել նաև պրոֆ. Հ. Մանանդյանը Անիի 1046-1050 թթ. Առոն մագիստրոսի բնագրում շարիատ տուրքահարկի հոմանիշ է համարել «պախտ» բնահարկը. «Բերի ոսկե մատանեաւ գիր ազատութեան վասն *պախտից տանց* քաղաքիս և թաստակին, զոր տային ամ յամէ»⁷⁷:

Համաձայն Կոռի բնագրի՝ «*դուք սահմանեցիք*», այսինքն՝ պատրոնի և համայնքի միջև եղել է համաձայնություն, պայման, ուր կնքվել է «համաձայնագիր, պայմանա-

⁷³ Վ. Հ. Բոդյան, նշված աշխ., էջ 247: Պրոֆ. Ս. Հակոբյանը վեցկին մեկնաբանում է. «Եթե մի քանի ընտանիքներ հարկադիր կերպով դուրս էին բերում մի քանի լծկան, այս պարագային կոռը կոչվում էր «վեցկե» կոռ», Հայ գյուղացիության պատմություն, Երևան, 1964, էջ 112: Անընդունելի է վերոհիշյալ գիտնականների առաջարկվող սահմանումը, քանի որ «լծկանը» կարող են բերել համայնքի բազմաթիվ ընտանիքներ, և գործիքը գործի դնելու համար կպահանջվեր, ինչ խոսք՝ «խմբական աշխատանք», սակայն վարելու համար նախատեսված առարկա-գործիքը մեկն էր՝ ծանր կամ երեք զույգ լծկան ունեցող նախագութանը, որ շեշտվում է բառարաններում:

⁷⁴ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 74:

⁷⁵ Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 101:

⁷⁶ Վիմական տարեգիր, էջ 130:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 27, տարեթվի ուղղումը՝ ըստ Հ. Մանանդյանի, երկ.Դ. Երևան, 1981, էջ 154:

գիր», համաձայն որի համայնքը, ծուխը պարտավորվել է վերը շեշտված հարկերի, պարտության պահանջության, զեղջման դեպքում շարունակաբար կատարել՝ «մեկ արոր՝ իրենց եզով ու իր սարքով մշտապես մեզ՝ (պատրոններերի) համար⁷⁸»։ Նկատելի է, որ ազատման, փրկագնման, ապահարկման երևույթը միջնադարյան Հայաստանում հեշտությամբ չի իրագործվել, հաճախ այն իրագործվել է փրկագնման դրամական մեծ գումարով։ Ուշագրավ օրինակ է հենց Կոշի տաճարի հարավային պատի հայերեն բնագրի հետևյալ սահմանումը «ՇԺ (1051) թվ. հայր Յոհանես, Մաղատին երդուեալ տանուտերքս, դատաւորն, աւագէրէցն, մանկեաւագն **թափեցին** զբնաջուր առուն :Մ: (200) **դահեկան գիր**, որ Աւագին տան»⁷⁹։ Նույնանման փրկագնման մասին է հաստատում նաև Հոռոմոսի վանքի 2 (1251) թ. բնագիրը՝ ըստ որի ավերակ ջրաղացը դրված է եղել գրավ։ «Ես Յովանէս մականունն Յիսիկ միաբանեցա սուրբ ուխտիս, յետ աւետման տաթարիս վանացս ջաղանիս աւեր և գրաւական էր, :Ն: **դահեկան էտու և ջաղացն թափեցին**» (ՍԱԲ 156, ՎՏ 95)։ Գեղարդավանքի XIII դ. նվիրատվական բնագրում ևս ընդգծված է թափել բայը, սակայն հավանական է, առնել-գնել իմաստով։ «Ես Ուսլունս միաբանեցա սբ. ուխտիս, էտու :2: դահեկան և **թափեցի** զԳառնոյ խոպանն» (ԳՀԽՊԳ48)։ Հաճախ ապահարկման իրողությունը կատարվել է՝ ի նկատի ունենալով նաև դավանակից լինելու հանգամանքը՝ «վասն միամտութեան նոցա»։ Այդ է վկայում Ավանի տաճարի 1285 թ. հիշատակությունը։ «Ես Դաւիթ, որդի Դեմէտրէ թագաւորին, թողի զԱւանայ զայգեաց շարէտն, վասն **միամտութեան սոցա**»⁸⁰։ Կարծեք թե Կոշի իրավատնտեսական բնագրի գուգահեռ օրինակն է Հառիճավանքի գավթի հյուսիսային պատի 7 տողանոց թերի արձանագրությունը՝ փորագրված մոտավորապես նույն ժամանակներում։ Եղծված և անստույգ վերծանությամբ այս բնագիրը, թեև անհասկանալի և անորոշ է, թե ինչ կապակցությամբ են ապահարկել այդ ծանր տուրքերը վանահայր Պետրոսը և վարդապետ Խաչատուրը, սակայն վերջիններս սահմանել են այսուհետ՝ «ոչ ինչ անասուն չստանան, և ոչ սերմացան, ոչ փեթակ, ոչ ոչխար», անեծքի բանաձևում ևս հոգևոր պետերը նգովք են ամրագրել՝ «[եթե] կաշառաւք հայր լինի գնոյն նգովքս առցե»⁸¹։

Գրավոր աղբյուրներում, կալվածագրերում տվյալներ են պահպանվել, ըստ որի այգիների տարածքը որոշվում է որթատունկերի քանակով⁸²։ Արճեշի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 1291 թ. մի բնագրի համաձայն ոմն Խաչիկը նվիրաբերել է «Վ (3000) տակ» որթատունկ։ «Էտ Խաչիկն զայգին ի Գողիսն Վ տակ, էտ Աստաշին Մեթարն զիրեանց այգին Բ (5000) տակ»⁸³։ Այգիների տարածքը հաճախ որոշվում է նաև ոռոգման ջրի հոսքի տևողության քանակով (շաբաթական 1, 2 օր) կամ հոսող ջրի տրա-

⁷⁸ Պ. Մուրադյան, նշված աշխ., էջ 101։

⁷⁹ Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 100։

⁸⁰ Վիմական փարեցիր, էջ 127։

⁸¹ Հ. Շողազարյան, Հառիճավանքը և նրա վիմագրությունը, Էջմիածին, 1957, Ա, էջ 57։ Ձեռագիր, Ս. Բարխուդարյան, Հառիճ, անտիպ։ Անեծքի բանաձևում ասվածն առանձին հոլովվել է Կանոնագրքում և մասնավորապես Ձագավանի ժողովի որոշումներում։

⁸² Չ. Փափազյան, Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի, Լրաբեր, 1982, 1, էջ 68։

⁸³ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 268-269։

մագծով (բաժին, բահի ջուր)⁸⁴: Հենց այս իրողությունն է փաստում Արուճի տաճարի ՅԺԶ (867) վկայագիրը, ըստ որի դրկից գյուղերի միջև, գետակից կամ առվից, ջրօգտագործման նպատակով ծագած վեճը լուծվել է՝ «:Ա: և կես Կոշա և :Ա: Արճո» օրերի քանակով, որտեղից էլ հետևություն. Կոշ գյուղը իր վարելահողով, այգիների տարածքով ավելի ընդարձակ էր: Հենց այդ խնդիր-պարագան էլ հարկադրել է տեղական բարձրաստիճան գործակալ Գրիգորին յուրաքանչյուր գյուղի շաբաթական ջրօգտագործման չափը սահմանել⁸⁵: Հետագոտողները շեշտում են, որ արորի հետ մեկտեղ Արագածոտնում գործելիս է եղել նաև գութանը, որ օգտագործվում էր նոր հողակտորներ և քարքարոտ հողեր վարելու համար: Միջնադարյան Հայաստանում, գրավոր աղբյուրներում, հոգևոր հաստատություններին նվիրված առքի և վաճառքի դրված տարածությունները «կոռային աշխատանքերը» երկրագործական պահանջներից ելնելով կիրառության մեջ է եղել *օրավոր* մակերեսի չափման միավորը⁸⁶: Ըստ ուսումնասիրողների՝ սկզբնապես *օրավար* վարելահողի մակերեսի չափը կիրառվել է *արորի* համար, ապա պատմական զարգացմամբ այն անցել է *գութանին* և հաշվարկվել նրա համար⁸⁷:

Կոշի վրացերեն վիմագիրը տարեթիվ չունի, և ակադ. Ա. Շանիձեն ժամանակ սահմանում է 1214-ից մինչև 1219 թթ., իսկ Պ. Մուրադյանը՝ 1214-1215 թթ.⁸⁸:

Է) Հիշատակագրողը առանձնակի կարևորվում է *«Պարոնութի Մանուչէի, ի տերութի Սերոբին»* արտահայտությունը: «Պարոնութի Մանուչէի» արտահայտության անձնավորությունն ամենայն հավանականությամբ IX դարավերջի և X դարասկզբի սելջուկյան իշխան Փալտունի թոռ Մանուչեն է: Ըստ պատմիչ Վարդան Արևելցու՝ այս գործարքը կատարվել է 1118 թ.: Իսկ ակադ. Բ. Առաքելյանը, անդրադառնալով պատմական այդ իրողությանը, գրում է, որ այն տեղի է ունեցել 1072 թ.⁸⁹: Պատմական այս իրողության կապակցությամբ Գնել Գրիգորյանը, համադրելով Վ. Միսրոսկու և Լ. Գյոզալյանի մեկնաբանությունները, գրում է հետևյալը. «Քեյ Սուլթանը սերում էր քրդական Շադադյան տոհմից, որի նախնիներից Աբուլ-Ասվարը 1072 թ. Անին գնել էր սելջուկյան սուլթան Ալի-Աբսլանից և տվել իր որդուն՝ Միսուչիիին, որ հայ աղբյուրներում հայտնի է Մանուչե անունով»⁹⁰: Ողջունելի է, որ հեղինակը պատմական այս իրողությունը քաղել է օտար սկզբնաղբյուրից⁹¹, հետևելով անվանի դասական գիտնականներին⁹²: Ն. Մառը նույնպես շեշտում է, որ Անին գնել է Դվինի ամիրա Ա-

⁸⁴ Զ. Փափազյան, Նշված աշխատությունը, էջ 68:

⁸⁵ Մ. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, էջ 41:

⁸⁶ Ռ. Զ. Վարդանյան, Օրավարը որպես հողի մակերեսի չափման միավոր, ՊԲՀ, 1968, 2, էջ 191: Վ. Զ. Բոդյան, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 319, Հեղինակն օրավար տերմինը յուրահատուկ է համարում Արևելահայաստանին, իսկ Արևմտահայաստանում գործածվում էր արտավար անունը: Գիտնականը շեշտում է նաև, որ «Գնունիքի Այլուր գյուղում օրավար բառին համագոր էր *գութան* բառը, իսկ Բորչալույում՝ *հախկը*»:

⁸⁷ Ռ. Զ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁸⁸ Պ. Մուրադյան, նշված աշխ., էջ 104:

⁸⁹ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 2, Երևան, 1964, էջ 78:

⁹⁰ Գնել Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին IX-XIV դդ., էջ 34:

⁹¹ Լ. Մելիքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 1, Երևան, 1934, էջ 207:

⁹² Н. Я. Мартынов, Ани, էջ 32, Կ. Զ. Բասմաջյան, Անիի անցեալն ու ներկան, Վենետիկ, 1923, էջ 29, Ա. Հով-

բուսվարը⁹³։ Անշուշտ, երկու հեղինակների վկայակոչած աղբյուրը նույնն է՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 1, էջ 207», որը մի փոքր տարբերվում է պատմիչ Վարդան Արևելցու հայտնած վկայությունից։ Էականը երբեք էլ այն չէ, թե օտար հեղինակի կամ մատենագրի, Վարդան Արևելցու հաղորդած տեղեկություններից որն է ստույգ։ Բիարկե կարևոր է, թե ի վերջո ով է գնել Անին, հայրը՝ Աբուլ-Ասվարը, թե որդին՝ Փալտունը, սակայն առաջնայինն այն է, որ քաղաքի նոր *սեփ* են դարձել Շադադյանները։ Ուշագրավ կլիներ, եթե օտար աղբյուրները լրացման կարգով հաղորդեին, որ սուլթանի արշավանքի մասնակից զորապետն Աբուլ-Ասվարն էր, կամ որդին՝ Փալտունը, որից կարելի էր հետևեցնել տարեթվային տարբերակներ։ Անիի պատմական ճակատագրի համար կարևոր նշանակություն ունեցած այս պատմաիրավական գործարքի կապակցությամբ ուշագրավ եզրահանգում է կատարել պրոֆ. Թ. Հակոբյանը՝ գրելով. «ավերված Անիի հանձնումը Շադադյաններին պատմատեսական առումով չի կարելի վաճառք համարել, դա Ալփ-Արսլանին տրվել է իբրև *սուկ նվեր* Անիում կառավարիչ նշանակելու համար»⁹⁴։ Հարկ ենք համարում անդրադառնալ մատենագիր Վարդան Արևելցու վկայության «*առնու*» և «*սեփ*» բառերի կոնտեքստային իմաստաբանական տարբերությանը, որով կփորձենք արծարծել պատմաիրավական այդ եղելության ուշագրավ դրվագների առանձնահատկությունները։

Անշարժ գույքի առք ու վաճառքի բազում օրինակներ են ավանդված մատենագրական և վիմագրական բնագրերում, որոնցից մի քանիսը փորձենք վկայակոչել։ Աշոտ Ա Բագրատունու դուստր մեծ իշխան Վասակ Սյունեցու կինը՝ «մեծ թագուհի» Մարիամը, կառուցելով Առաքելոց և Աստվածածին եկեղեցիները, զարդարում է այն «մեծամեծ սպասուք», գնում. «զգեօղն Շողուագայ ընդ 60000 դրամի, ազատ յամենայն աշխարհական հարկաց և գեօղ մի ի Մագազ գաւառի ընդ 3000 դահեկանի», ընծայելով եկեղեցիներին՝ որպես «սեպհական ժառանգութիւն»⁹⁵։ Հաջորդ ուշագրավ օրինակը Ն. Գետիկի վանքը, վանքապատական գյուղերը և մյուս կալվածքները, Կարինից գաղթած մեծահարուստ Ումեկի կողմից գնած, Ն. Գետիկի վանական համալիրի Աստվածածին եկեղեցու գործարք հիշատակագիրն է. «Ես Ճարս, իմ հայր Ումեկն գնել էր զԳետիկ ի :ԽՌ: (40000) կարմիր դուկատի, ի թվին ՉԼԲ (1283)»⁹⁶։ Բերված օրինակներից կարելի է հետևեցնել, թե միջնադարում որքան թանկ է արժեցել անշարժ գույք կալվածքը, հայրենիքը։ Եթե Սյունյաց իշխանուհի Մարիամը մի դեպքում, ավելի հարուստ գյուղը «ի հագարացի մարդկանէ» գնում է 60000 դրամ և մյուս՝ 3000 դահեկան, իսկ մեծահարուստ Ումեկը «Ն. Գետիկի վանքը, վանքապատական գյուղերը և մյուս կալվածքները, 80000 կարմիր դուկատով», ապա, ինչ խոսք, Անիի պես հայտնի մեծ, «հարյուր հազարից ավելի» բնակիչ ունեցող քաղաքը, իր բազմաթիվ եկեղեցիներով չէր կարող վաճառվել կամ գնվել «ոսկիակուտ նկարս ծաղկոցի» արժեքով, սակայն չպետք է աչքա-

հաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 148149:

⁹³ **Н. Я. Марр**, Ани, էջ 32:

⁹⁴ **Թ. Խ. Հակոբյան**, Անիի պատմություն, Երևան, 1982, էջ 41:

⁹⁵ **Ստեփաննոս Օրբելեան**, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 173-174:

⁹⁶ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 6, կազմ. **Ս. Ա. Ավագյան, Հ. Ռ. Զանփուլադյան**, Երևան, 1977, էջ 71:

թող անել նաև այն պարագան, որ «ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի»-ին սուլթանին տրվելիք նվեր էր, և այն երբեք էժանագին չէր կարող լինել: Թանկարժեք իրերի քանակական կոնկրետ արժեչափը վիմագիր և մատենագիր սկզբնաղբյուրներում դժվար է որոշել, զորօրինակ Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսը գնելով «զջուրն ի լեռնէ Ջագեձորոյ» Վարարկան ջուր-առուն բերելով Տաթևի վանք՝ վճարել է 12000 դրամ և «**մի պատուական գոհար և բազում ծախիւք**»⁹⁷: Ի վերջո դժվար է որոշել, թե որքան գումար է վճարվել երկրամասի տեր Փիլիպպե իշխանին՝ իրականացնելու այդ դժվարին աշխատանքը, անորոշ է «**մի պատուական գոհար և բազում ծախիւք**»-ի արժեչափը: Ուստի Վարդան Արևելցու հաղորդած կոնտեքստի «առնու» բայը կարծում ենք՝ պետք է ընկալվի ոչ թե գնել, առք ու վաճառք ուղղակի իմաստով, այլ Փալտուն ամիրան, լինելով սուլթան Ալի-Արսլանի զինակից լավագույն զորապետներից մեկը իր նվիրված ծառայության դիմաց, հատուցման կարգով, որպես ռազմընծա ստացել է Անին իր ողջ մերձակա տարածքներով. կամ ավելի ազդեցիկ, մերձակից լինելով սուլթանին՝ առել, գնել է Անին՝ «ոսկիակուռ նկարս ծաղկոցի»-ով: Վերջինս իր հերթին՝ «առաքէ», **նշանակել, կարգել է** Մանուչեին՝ իր թոռանը, որպես պուգերեն «տէր» իշխան Անիի: Վարդան Արևելցու վերոհիշյալ կոնտեքստից կարելի է հետևեցնել, որ Գրիգոր Ապիրատյանը Մանուչեի կողմից նշանակված էր Անիի վերակացու կառավարիչ. «որպես և մեծաւ հանդիսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդի Վասակայ, զթոռն Ապիրատիւն, զոր ասեն ունել ի գլուխ ազատաց կանանցն հինգ հարիւր թագս երևելիս, զի տէր էր մեծ զօրաց և բազում ազատաց»⁹⁸: Շաղաղյանների ժառանգական հավակնությունները Անիի նկատմամբ օրինականացել են հայոց Բագրատունյաց թագավորական տան հետ ազգակցական և խնամիական կապով⁹⁹:

Մատենագիր Վարդան Արևելցու վկայությամբ քաղաքը ավելի է ծաղկել, շենացել Մանուչեի իշխանության ժամանակաշրջանում, քան նախկինում. «Շենացաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն»: Պատմիչի այս խոսքը պետք է ընկալել վերապահումով, քանի որ 1064 թ. սելջուկները Ալի-Արսլանի զլիավորությամբ պաշարեցին Անին, գրավելով քաղաքը՝ սոսկալի ավերեցին: Մի ձեռագիր հիշատակագրի համաձայն՝ Ալի-Արսլանը գրաված Անիի մերձակայքում փորում է մի խանդակ և մորթագերծ անում Ռ (1000) մարդու. «Մահու Տողրիլին եղև ինքն սուլթան (Ալի-Արսլան) և դարձեալ եկն ՃՌ (100000) առ զԱխլքալաք և զՍամշոյտլէ և զԱնի: Եւ Ռ (1000) այր զենու ի փոս մի և լուանայ յարիւնս նոցայ, զոր ասեն, թե զոհ մեռելոց իւրոց արար զայն»¹⁰⁰: Դեպքերին ականատես Արիստակես Լաստիվերտցին այսպես է ներկայացնում քաղաքի հերոսական ժողովրդի դիմադրությունը սելջուկ հրոսակներին. «Բազում բիրուք և անթիւ սպառագինօք ջանայր, հնարէր զի զդուռն երկաթի և զնիզս ի բաց իվեցէ», սակայն ապարդյուն «անյոյս լեալ յաղագս ամրո Քաղաքի ժողովրդի» և իշխանավոր ավագանու միջև ծագած երկպառակության պատճառով՝ սելջուկները խուժում են քաղաք՝ սփռելով մահ ու ավեր¹⁰¹: Նույն պատկերն է ներկայացնում նաև

⁹⁷ Մտեփանես Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 254:

⁹⁸ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմութիւն, էջ 103:

⁹⁹ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, էջ 148-149:

¹⁰⁰ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ, հ. II, կազմ. Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 133:

¹⁰¹ Պատմութիւն Արիստակէայ վարդ. Լաստիվերտցոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 110:

մատենագիր Մատթեոս Ուռհայեցին. «Բազմութին քաղաքին նման դալար խոտոյ ի հունձս ածէին և քարակոյտս ի միմեանց վերայ կոյտ արարին»¹⁰²: Անի քաղաքի կոռուստներն այնքան մեծ են եղել, որ այդ արհավիրքների վրա 80 տարի անց ողբացել է նաև Ներսես Շնորհալին իր «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմում: Տվյալ ժամանակաշրջանի մասին ուշագրավ բնութագրական հետևության է հանգել նաև Թորոս Թորամանյանը՝ շեշտելով, «Շետտատյաններու շրջանին մեջ ճարտարապետության և գեղարվեստներու զարգացման տեսակետով առանձնապես աչքի ընկնող ոչինչ չեմ գտներ: Ես այստեղ Շետտատյաններու անունով կարող եմ քանի մը արվեստագիտական այլանդակություններ և պատմական վշտառիթ անցքեր»¹⁰³: Ն. Մառն այն կարծիքն է հայտնել, որ X-XI դարերի հայ ճարտարապետությունը կրել է սելջուկյան մուսուլմանական ճարտարապետության ազդեցությունը: Շաղաղյանների տիրապետության ժամանակներն ըստ նրա եղել են «ճարտարապետական մշակույթի առաջընթացի շրջան»¹⁰⁴:

Շաղաղյանների 125 տարվա իշխանության ժամանակաշրջանում կառուցված ճարտարապետական հոգևոր շինությունները և վիմագիր սկզբնաղբյուրները խոսում են Անիում նշանակալից մահմեդական ազգաբնակչության տարրի առկայության մասին, որն իր ուրույն հետքն է թողել քաղաքամայր Անիի թե՛ քաղաքական և թե՛ մշակութային կյանքի վրա: Մակայն անհնարին է համաձայնել անվանի գիտնականի վերոհիշյալ կարծիքին, թե «Շաղաղյանների տիրապետության ժամանակաշրջանի «ճարտարապետական մշակույթի առաջընթացը» կարող է ստվեր ձգել Բագրատունյաց ճարտարապետական բացառիկ մտահղացումների և ձեռքի անգուգական ստեղծագործությունների արգասիքներին: Հատկանշական է ավերակ Անի այցելած Լեոյի վկայությունը, որ մահմեդական տիրակալները խնայել են Անիի գեղեցկությունը, հմայքը, գայթակղվել նրա հարստությամբ՝ «կոտորելուց ու քանդելուց հետո նրանք շինել ու զարդարել են քաղաքը իրենց օգտի համար»: Ավարտելով իր խոսքը՝ հայագետը ցավով նկատել է, որ «կանգուն, շեն ու վաճառաշահ Անին այլևս այն չէր կարող լինել հայի համար, ինչ էր Բագրատունիների ժամանակ»¹⁰⁵: Ուշագրավ հետևության է հանգել նաև հայ ճարտարապետության գիտակ Ն. Մ. Տոկարսկին՝ ընդգծելով, թե սելջուկյան սուլթան Ալփ-Արսլանի այդ ավերիչ արշավանքի հետևանքները այնքան մեծամասշտաբ էին, որ «Անին այլևս ուշքի չեկավ, և հետագա կառուցումները կատարվել են հին ճարտարապետական կոթողների վրա»¹⁰⁶: Անժխտելի է, որ հայ ճարտարապետ, քարգործ-վարդպետները հայրենական մոռումնետալ ճարտարապետության մեջ օգտագործել են օտար տարրեր՝ սիրաշահելով ժամանակի տիրակալներին:

Մանուչեն Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասուարի որդին էր, իսկ մայրն էր Հովհաննես-Սմբատ թագավորի եղբոր՝ Աշոտ Բագրատունու դուստրը: Ազգակցական այդ կապը

¹⁰² **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 148: **Սմբատ Սպարապետ**, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 7677:

¹⁰³ **Թորոս Թորամանյան**, Կյոթեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 339:

¹⁰⁴ **Н. Я. Марр**, Ани, столица древней Армении, էջ 209-210: Հեղինակի հայտնած վերոհիշյալ կարծիքը բազմիցս մերժվել է նյութական մշակույթի գիտնականների կողմից:

¹⁰⁵ **Լեո**, Անի, Երևան, 1963, էջ 17:

¹⁰⁶ **Н. М. Токарский**, Архитектура Армении IV-XIV вв, Ереван, 1961, стр. 247.

Մանուչեի սերունդին թույլ է տրվել իրեն համարելու իրավական ժառանգը և հաջորդը՝ Շիրակի ու Անի քաղաքի¹⁰⁷։ Մատենագիր Վարդան Արևելցու հավաստմամբ նա իրեն շրջապատել էր «ի գլուխ բազում ազատաց, ի ներքս զԳրիգոր գորդի Վասակայ, զթոռն Ապիրատին»¹⁰⁸։ Պահլավունյաց տոհմի Ապիրատյան ճյուղից էր Գրիգորը, որը 1093 թ. հիշվում է Շիրակի և Անիի իշխան, քաղաքի անմիջական ղեկավարը¹⁰⁹։ Պատմիչի հավաստմամբ վերջինիս շքախմբի կանանց գլուխը զարդարում էր «հինգ հարիւր թագս երևելիս, զի տէր էր մեծ զօրաց»¹¹⁰։ 1082 թ. Մանուչեի համաձայնությամբ Հաղբատում կաթողիկոս է ձեռնադրվում Ապիրատյան Գրիգոր իշխանի եղբայր Բարսեղը, որի նստավայրն է դառնում Անի քաղաքը¹¹¹։ Հայոց ռազմական ուժերը զորավար Գրիգոր Ապիրատյանի ղեկավարությամբ Արշարունիք գավառի Կաղզվան գյուղում 1099 թ. ջարդում են թուրքական հրոսակներին։ Ճակատամարտում իշխան Ապիրատյանը դժվարին իրավիճակում փրկվում է ամիրա Մանուչեի կյանքը։ Սակայն ետդարձին անվեհեր զորավարը զոհվում է՝ նետահարվելով դարանակալած թուրքի ձեռքով։ Ամիրան մեծ շուքով քաջ ասպետի դին ամփոփում է Կեչառիսի վանքում։ Ըստ Հր. Բարթիկյանի՝ Մանուչեն մահացել է 1118 թ.¹¹²։ Սակայն Հ. Մանանդյանը կարծում է, որ Մանուչեի ամիրայության ժամանակաշրջանը Անիում տևել է 1072 թ. մինչև 1110 թ.¹¹³։ 1173 թ. արձանագրությունում «Գարիանուն» մականունով է հիշվում Մանուչեն. «Հոգևոր տեառն Բարսեղի, հայոց կաթողիկոսի և յամիրապետութեան բարիանուն սուլդանի որդի ամիր Մահմուտի թոռն Մանուչեի, յամի ՌԻԲ»¹¹⁴։

ը) Տարակուսելի է բնագրի տարբերվելը։ ԹՎԻՍ ՀԱՅՈՑ :ՆԼ։ Եթե թվականը վերծանենք :ՆԼ։ (981), ապա այդ տարբերվելը համընկնում է Բագրատունյաց հարստության՝ Սմբատ Բ Տիեզերակալի թագավորության ժամանակաշրջանին։ Իսկ եթե վերծանենք հարյուրավորը՝ չ-ը շղագիր, ապա թվականը կլինի 1281։ Այդ թվականին Անիի պատրոնը Շադադյանները չէին։ Մեզ թվում է, որ հարյուրավորը պետք է վերծանել շղագիր 2 (1081)։ Հավանական է՝ փորագրիչը 2 շղագիրը փորագրել է հակառակ։ Այդ տարբերվելը համընկնում է Մանուչեի իշխանավարման ժամանակաշրջանին։

թ) «Ի Տ[Է]ՐՈՒԹԻ ՄԷՐՈՒԲԻՆ»։ հավանական է Սերոբը տեղական իշխանավորներից է, պալատական պաշտոնյա ծառայող¹¹⁵։ Տեկորի 1036 թ. «ՆՁԵ թ. Հայոց ի թագա-

¹⁰⁷ Ն. Մանանդյան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 87։

¹⁰⁸ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, էջ 108։

¹⁰⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմություն նահանգին Սիսական, էջ 320։ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արքեպիսկոպոսները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 2, էջ 164։

¹¹⁰ Հ. Մանանդյան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 87։

¹¹¹ Վարդան Արևելցի, էջ 108։ Հայ ժողովրդի պատմություն ակադեմիական բազմահատորյակի III հ. վկայված է. 1076 թ. Փիլարտոս իշխանը, Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում հիմնելով նոր կաթողիկոսություն, բուն Հայաստանում նույնպես, Կյուրիկեի գլխավորությամբ, Գրիգոր Ապիրատյանի եղբոր՝ Բարսեղ Պահլավունուն, Վկայասերի համաձայնությամբ՝ 1081 թ. Հաղբատում օծում են կաթողիկոս, էջ 479։

¹¹² Մատթեոս Ուռայեցի, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածականը և ծանոթությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ 340, 341։

¹¹³ Հ. Մանանդյան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 88։

¹¹⁴ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 85։

¹¹⁵ Ռ. Ի. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 180։

տրություն Յիվանէսի շահնշահիի և հայրապետութե տեառն Պետրոսի վերադիտողի և ի տէրութե Սարգսի արեւելից դուկսի»¹¹⁶ բնագրի «**ի տէրութե**» արտահայտության համար պատմաբան Ռ. Մաթևոսյանը գրում է, որ Սարգիսը չէր կարող ունենալ «տէրութիւն» որպէս գերադասություն ֆեոդալների նկատմամբ, «տվյալ դեպքում այն պետք է հասկանալ որպէս շահնշահ Հովհաննէսից ստացած արքունի ծառայություն»¹¹⁷: Այս դեպքում, ըստ պատմաբանի, պետք է ընդունենք, որ Բագրատունյաց արքայական տունն ունեցել է **դուքսի** պաշտոն-գործակալություն, որն անհնար է: Արձանագրության վկայությամբ «արեւելից դուկս»՝ բյուզանդական պաշտոնյա Սարգիսն, ոչ թե ենթակա, ծառայող-գործակալ է, այլ, սեփականատիրական իրավունքով հայրենիք, կալվածքի ավատատեր, բայց ոչ Բագրատունյաց արքայական տան ծառայող, թագավորին ենթակա պաշտոնյա:

«**ի տ[է]րութի Սերոբին**» արտահայտությունը կարելի է մակաբերել նաև հոգաբարձու, հովանավոր տերմինով, որը վանքի սեփականատերը չէր, սակայն վերջինս օգտվում էր միաբանության եկամուտներից և հոգում նրա անդամների պետքերը:

Այսպիսով, խնդրո առարկա վիմագիրը կարևորվում է ոչ միայն գրության աչքի զարնող վայելչագրությամբ, այլ նաև հետաքրքիր բառ-տերմինով, պատմական նշանավոր անձի հիշատակումով:

¹¹⁶ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 134,135:

¹¹⁷ Ռ. Ի.Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, էջ 180: